dharma. media

SEVEN HUNDRED LINES · MAHĀYĀNA · PRAJÑĀPĀRAMITĀ

सात सय पङ्क्तिमा प्रज्ञापारमिता

The Perfection of Wisdom in Seven Hundred Lines
Saptaśatikā Prajñāpāramitā · Toh 24

नेपाली

नेपाली · प्रारम्भिक अनुवाद · v1

01 जेतवनको सभा

seven-hundred-lines-001

ॐ। भगवती आर्यप्रज्ञापारमितालाई नमस्कार।

seven-hundred-lines-002

मैले यसरी सुनेको छु। एक समय भगवान् श्रावस्तीमा, जेतवनस्थित अनाथपिण्डदको आराममा, एक हजार भिक्षुहरूको ठूलो सङ्घसँग विहार गरिरहनुभएको थियो। उहाँसँग महाकवच पहिरिएका दस लाख बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू पनि थिए। ती सबै अनुत्तर

सम्यक्सम्बोधिबाट अब पछाडि नफर्कने भएका थिए। तिनमा कुमारभूत मञ्जुश्री, मैत्रेय, असङ्गप्रतिभान र अनिक्षिप्तधुर प्रमुख थिए; उनीहरूसहित दस लाख बोधिसत्त्वहरू उपस्थित थिए।

seven-hundred-lines-003

तब अरुणोदयको समयमा कुमारभूत मञ्जुश्री आफ्नो विहारबाट निस्केर तथागतको विहारको ढोकातिर जानुभयो। त्यहाँ पुगेपछि तथागतको दर्शन, वन्दना र सेवाका लागि उहाँ बाहिर ढोकामा उभिनुभयो। आयुष्मान् शारद्वतीपुत्र पनि आफ्नो विहारबाट निस्केर भगवान्को दर्शन, वन्दना र सेवाका लागि तथागतको विहारतिर जानुभयो। आयुष्मान् पूर्ण मैत्रायणीपुत्र, आयुष्मान् महामौद्गल्यायन, आयुष्मान् महाकाश्यप, आयुष्मान् महाकात्यायन, आयुष्मान् महाकौष्ठिल र अरू महाश्रावकहरू पनि आआफ्ना विहारबाट निस्केर भगवान्को विहारमा पुग्नुभयो र एकातिर उभिनुभयो।

seven-hundred-lines-004

तब भगवान्ले महाश्रावकहरू एकपछि अर्को गर्दै भेला भएको थाहा पाउनुभयो। आफ्नो विहारबाट बाहिर निस्केर उहाँ विहारको एकातिर बिछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो। बसेपछि, कुरा थाहा हुँदाहुँदै पनि, भगवान्ले आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रलाई सोध्नुभयो, “शारद्वतीपुत्र, तिमी यति बिहानै कहाँबाट आएर तथागतको विहारको ढोकामा उभिएका छौ?”

seven-hundred-lines-005

यसरी सोधिँदा आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवन्, सबैभन्दा पहिले कुमारभूत मञ्जुश्री तथागतको विहारको ढोकामा उभिनुभएको थियो। त्यसपछि हामी भगवान्को दर्शन गर्ने इच्छाले आएका हौँ।”

02 तथागतलाई देख्नु

seven-hundred-lines-006

तब भगवान्‌ले, कुरा थाहा हुँदाहुँदै पनि, कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमी नै तथागतको दर्शन, वन्दना र सेवाका लागि सबैभन्दा पहिले तथागतको विहारको ढोकामा उभिएका थियौ?”

seven-hundred-lines-007

यसरी सोधिँदा कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्‌लाई भन्नुभयो, “हो, भगवन्। हो, सुगत। म नै सबैभन्दा पहिले आफ्नो विहारबाट निस्केर तथागतको विहारमा आइपुगेको थिएँ। यहाँ आएर भगवान्‌को दर्शन, वन्दना र सेवाका लागि एकातिर उभिएको थिएँ। किनभने, भगवन्, तथागतको दर्शन, वन्दना र सेवा गरेर मलाई तृप्ति हुँदैन। भगवन्, म तथागतको दर्शन, वन्दना र सेवाका लागि आउनु पनि सबै सत्त्वहरूको हितका लागि हो। भगवन्, तथागतको दर्शन, वन्दना र सेवा गर्नुपर्छ भने, मैले जसरी दर्शन गर्छु, जसरी वन्दना गर्छु र जसरी सेवा गर्छु, त्यसरी नै गर्नुपर्छ। यसरी तथागतको दर्शन, वन्दना र सेवा हुन्छ। भगवन्, म सबै सत्त्वहरूकै लागि तथागतको दर्शन गर्छु।”

seven-hundred-lines-008

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, तथागतलाई कसरी हेर्नुपर्छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “म तथागतलाई तथताको रूपमा, विकल्परहित रूपमा, कुनै धर्मलाई वस्तुका रूपमा ग्रहण नगर्ने अनुपलम्भद्वारा हेर्छु। यसरी म तथागतलाई अनुत्पत्तिको रूपमा हेर्छु, … अभावको रूपमा हेर्छु। तथता उत्पन्न भएर आउँदैन—म तथागतलाई यसरी हेर्छु। तथता अस्तित्वमा आउँदैन, विनष्ट पनि हुँदैन—म तथागतलाई यसरी हेर्छु। तथता कुनै देश वा प्रदेशमा अवस्थित छैन—म तथागतलाई यसरी हेर्छु। तथता विगत, भविष्य वा वर्तमान होइन—म तथागतलाई यसरी

हेर्छु। तथता द्वैतद्वारा प्रकट हुँदैन, अद्वैतद्वारा पनि प्रकट हुँदैन—म तथागतलाई यसरी हेर्छु। तथता क्लिष्ट हुँदैन, शुद्ध पनि हुँदैन—म तथागतलाई यसरी हेर्छु। तथता उत्पन्न हुँदैन, निरुद्ध पनि हुँदैन—म तथागतलाई यसरी हेर्छु। यसरी तथागतको दर्शन, वन्दना र सेवा हुन्छ।”

seven-hundred-lines-009

यसरी भनिएपछि भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, यसरी हेर्दा तिमी के देख्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, यसरी हेर्दा म केही पनि देख्दिनँ। भगवन्, यसरी म कुनै धर्मको उत्पत्ति पनि देख्दिनँ, निरोध पनि देख्दिनँ।”

seven-hundred-lines-010

तब आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, तपाईं दुष्कर काम गर्ने व्यक्ति हुनुहुन्छ! तपाईं तथागतलाई यसरी हेर्नुहुन्छ र उहाँको यसरी सेवा गर्नुहुन्छ। तपाईंमा सबै सत्त्वहरूप्रति महामैत्री उपस्थित छ, तर कुनै सत्त्व वस्तुका रूपमा उपलब्ध हुने वा सत्त्वप्रति आसक्त हुने कुरा छैन। तपाईं सबै सत्त्वहरूको परिनिर्वाणका लागि अग्रसर हुनुहुन्छ, तर तपाईंमा सत्त्वप्रति कुनै आसक्ति प्रवृत्त हुँदैन। तपाईंले सबै सत्त्वहरूकै लागि कवच बाँध्नुभएको छ; त्यो पनि कुनै वस्तु ग्रहण नगर्ने अनुपलम्भद्वारा, अभावको बोधसहित र निरुत्साहित नभई।”

seven-hundred-lines-011

यसरी भनिएपछि कुमारभूत मञ्जुश्रीले आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रलाई भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, तपाईंले भन्नुभएझैं हो। यो कवच सबै सत्त्वहरूको परिनिर्वाणका लागि बाँधिएको हो। तर मलाई कुनै सत्त्व वस्तुका रूपमा उपलब्ध हुँदैन; सत्त्वप्रति आसक्ति पनि छैन। भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘म सत्त्वधातुलाई कसरी घटाऊँ वा बढाऊँ?’ भनेर यो कवच

बाँधिएको होइन। भदन्त शारद्वतीपुत्र, कल्पना गरौं: हरेक बुद्धक्षेत्रमा गङ्गाका बालुवाका कणजति बुद्ध भगवान्हरू होऊन्। प्रत्येक तथागत गङ्गाका बालुवाका कणजति कल्पसम्म रहँदै रातदिन धर्म देशना गरून्। गङ्गाका बालुवाका कणजति बुद्ध भगवान्हरूले जति सत्त्वहरूलाई विनयमा ल्याएका छन्, प्रत्येक तथागतले आफ्नो प्रत्येक धर्मदेशनाद्वारा त्यति नै सत्त्वहरूलाई विनयमा ल्याऊन्। यति हुँदा पनि सत्त्वधातु घटेको वा बढेको भनेर जानिँदैन। किनभने, भदन्त शारद्वतीपुत्र, सत्त्वबाट विविक्त भएको र सत्त्वको अस्तित्व नभेटिने हुनाले सत्त्वधातुको घटबढ जानिँदैन।”

seven-hundred-lines-012

यसरी भनिएपछि आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, यदि सत्त्वबाट विविक्त भएको र सत्त्वको अस्तित्व नभेटिने हुनाले सत्त्वधातु घटेको वा बढेको भनेर जानिँदैन भने, बोधिको पूर्ण साक्षात्कार गरेपछि तपाईं कसलाई धर्म देशना गर्नुहुनेछ?”

seven-hundred-lines-013

यसरी सोधिँदा कुमारभूत मञ्जुश्रीले आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रलाई भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, जब पूर्णतः कुनै सत्त्वको उपलब्धि हुँदैन भने यहाँ कसले पूर्ण बोधि प्राप्त गर्नेछ? अनि कसलाई धर्म देशना गरिनेछ? किनभने, भदन्त शारद्वतीपुत्र, पूर्णतः कुनै पनि धर्मको उपलब्धि हुँदैन।”

seven-hundred-lines-014

तब भगवान्ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, जब पूर्णतः कुनै पनि धर्मको उपलब्धि हुँदैन भने के तिमी अहिले ‘सत्त्व’ भन्ने व्यवहारिक संज्ञा पनि दिन्छौ? अनि मञ्जुश्री, कसैले ‘सत्त्वहरू कति छन्?’ भनेर सोध्यो भने तिमी के भन्छौ?” मञ्जुश्रीले

भन्नुभयो, “भगवन्, यस्तो प्रश्न आएमा म भन्छु, ‘जति बुद्धधर्म छन्, त्यति नै।’ फेरि कसैले ‘सत्त्वधातुको परिमाण कति छ?’ भनेर सोध्यो भने, भगवन्, म भन्छु, ‘जति बुद्धको विषयक्षेत्रको परिमाण छ, त्यति नै।’”

seven-hundred-lines-015

भगवान्ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, फेरि कसैले ‘सत्त्वधातु केमा समाविष्ट छ?’ भनेर सोध्यो भने तिमी के भन्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, यस्तो प्रश्न आएमा म भन्छु, ‘अनुत्पत्तिको अचिन्त्यता जेमा समाविष्ट छ, त्यसैमा।’”

seven-hundred-lines-016

भगवान्ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, फेरि कसैले ‘सत्त्वधातु केमा प्रतिष्ठित छ?’ भनेर सोध्यो भने तिमी के भन्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, यस्तो प्रश्न आएमा म भन्छु, ‘अनुत्पादधातु जेमा प्रतिष्ठित छ, सत्त्वधातु पनि त्यसैमा प्रतिष्ठित छ।’”

seven-hundred-lines-017

भगवान्ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, तिमी प्रज्ञापारमिताको भावना गर्दा केमा प्रतिष्ठित भएर भावना गर्छौं?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, म प्रज्ञापारमिताको भावना गर्दा कतै प्रतिष्ठित नभई भावना गर्छु।”

seven-hundred-lines-018

भगवान्ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, कतै प्रतिष्ठित नभएको व्यक्तिको प्रज्ञापारमिताको भावना कसरी हुन्छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, कतै प्रतिष्ठित नहुनु नै प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

03 प्रज्ञापारमिताको भावना

seven-hundred-lines-019

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, तिमी प्रज्ञापारमिताको भावना गर्दा तिम्रो कुन कुशलमूल बढ्छ वा घट्छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, त्यस समयमा मेरो कुनै कुशलमूल बढ्दैन वा घट्दैन। भगवन्, जसका लागि कुनै धर्मको वृद्धि वा क्षय हुन्छ, उसले प्रज्ञापारमिताको भावना गरिरहेको हुँदैन। कुनै धर्मलाई बढाउन वा घटाउन उपस्थित भएको भावना प्रज्ञापारमिताको भावना हो भनेर बुझ्नु हुँदैन।”

seven-hundred-lines-020

“भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसले न पृथग्जनधर्महरू त्याग्छ, न बुद्धधर्महरू ग्रहण गर्छ। किनभने, भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्याग्नुपर्ने वा ग्रहण गर्नुपर्ने कुनै धर्मलाई वस्तुका रूपमा समातेर उपस्थित हुँदैन।”

seven-hundred-lines-021

“भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जो न संसारका दोषहरूतिर जान्छ, न निर्वाणका गुणहरूतिर। किनभने, भगवन्, म संसार नै देख्दिनँ भने संसारका दोषहरू देख्ने कुरै के भयो र? निर्वाण नै वस्तुका रूपमा पाउँदिनँ भने निर्वाणका गुणहरू देख्ने कुरै के भयो र?”

seven-hundred-lines-022

“भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जहाँ कुनै धर्मलाई लिनु, समात्नु वा त्यसबाट निस्कनु हुँदैन।”

seven-hundred-lines-023

“भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जहाँ कुनै धर्मको क्षय वा वृद्धि पाइँदैन। किनभने, भगवन्, अनुत्पत्ति न घट्छ, न बढ्छ। भगवन्, यस्तो भावना नै प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

seven-hundred-lines-024

“भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसले कुनै धर्मलाई उत्पन्न पनि गर्दैन, निरुद्ध पनि गर्दैन।”

seven-hundred-lines-025

“भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसले कुनै धर्मलाई अपूर्ण वा पूर्ण बनाउँदैन। भगवन्, यस्तो भावना नै प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

seven-hundred-lines-026

“अझ, भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसले न अचिन्त्य धर्महरूको कामना गर्छ, न सीमित धर्महरूको। वास्तवमा, भगवन्, जसको कामना गरिन्छ र जसले कामना गर्छ, त्यो पनि पाइँदैन। भगवन्, यस्तो भावना नै प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

seven-hundred-lines-027

“भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना ‘यी धर्म श्रेष्ठ हुन्, यी धर्म हीन हुन्’ भनेर उपस्थित हुँदैन। श्रेष्ठ वा हीन हुन सक्ने त्यस्ता धर्महरू पनि यसले वस्तुका रूपमा पाउँदैन। यसरी प्रज्ञापारमिताको भावना-अभ्यासमा लागेका कुलपुत्रले कुनै धर्मलाई वस्तुका रूपमा पाउँदैनन्। भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावनाले कुनै धर्मलाई श्रेष्ठ वा हीन भनेर कल्पना गर्दैन। किनभने, भगवन्, अनुत्पत्तिमा श्रेष्ठ वा हीन भन्ने केही हुँदैन। तथता, भूतकोटि, … कुनै पनि धर्ममा श्रेष्ठ वा हीन भन्ने केही हुँदैन। भगवन्, यस्तो भावना नै प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

seven-hundred-lines-028

यसरी भनिएपछि भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के बुद्धधर्महरू श्रेष्ठ छैनन् त?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, ग्रहण गर्न नसकिने भएकैले बुद्धधर्महरू श्रेष्ठ हुन्। अनि भगवन्, के तथागतले सबै धर्म शून्य छन् भनेर पूर्ण बोध गर्नुभएको हो?”

seven-hundred-lines-029

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “हो, मञ्जुश्री। तथागतले सबै धर्म शून्य छन् भनेर पूर्ण बोध गर्नुभएको छ।” मञ्जुश्रीले सोध्नुभयो, “त्यसो भए, भगवन्, के शून्यतामा श्रेष्ठता वा हीनता भनेर जानिन्छ?”

seven-hundred-lines-030

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “साधु, साधु, मञ्जुश्री! तिमीले भनेझैं हो। तर मञ्जुश्री, के बुद्धधर्महरू अनुत्तर छैनन् त?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “हो, भगवन्, बुद्धधर्महरू अनुत्तर छन्। किनभने, भगवन्, तिनमा अणुमात्र धर्म पनि विद्यमान छैन, वस्तुका रूपमा उपलब्ध हुँदैन। त्यसैले ती बुद्धधर्महरू अनुत्तर हुन्।”

seven-hundred-lines-031

“अझ, भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जुन न बुद्धधर्महरूको प्राप्तितर्फ प्रवृत्त हुन्छ, न पृथग्जनधर्महरूको त्यागतर्फ। यसले न बुद्धधर्महरूलाई डोऱ्याउँछ, न तिनलाई थामेर राख्छ।”

seven-hundred-lines-032

“अझ, भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो भनेर बुझ्नुपर्छ जसले कुनै धर्मको चिन्तन गर्दैन, कुनै धर्मलाई जान्दैन।”

seven-hundred-lines-033

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमी बुद्‌धधर्महरूको चिन्तन गर्दैनौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “गर्दिनँ, भगवन्‌। मैले बुद्‌धधर्महरू पूर्णतः स्थापित भएको देखेको भए तिनको चिन्तन गर्ने थिएँ। भगवन्‌, प्रज्ञापारमिताको भावना ‘यी पृथग्जनधर्म हुन्‌, यी श्रावकधर्म हुन्‌, यी प्रत्येकबुद्‌धधर्म हुन्‌, यी सम्यक्सम्बुद्‌धधर्म हुन्‌’ भनेर कुनै धर्मको विकल्पना गर्दै उपस्थित हुँदैन। किनभने, भगवन्‌, प्रज्ञापारमिताको भावना-अभ्यासमा लागेका कुलपुत्रले त्यही धर्मलाई नै वस्तुका रूपमा पाउँदैनन्‌ जसका यी धर्महरूलाई पृथग्जनधर्म, शैक्षधर्म, अशैक्षधर्म वा सम्यक्सम्बुद्‌धधर्म भनेर निर्देश गर्न सकियोस्‌। म ती धर्महरूलाई पूर्णतः उपलब्ध गर्दिनँ, देख्दिनँ। भगवन्‌, यस्तो भावना नै प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

seven-hundred-lines-034

“भगवन्‌, प्रज्ञापारमिताको भावना-अभ्यासमा लागेका कुलपुत्रलाई ‘यो कामधातु हो, यो रूपधातु हो, यो अरूपधातु हो, … यो निरोधधातु हो’ भन्ने हुँदैन। किनभने, भगवन्‌, उनी निरोध हुने स्वभावको कुनै धर्म देख्दैनन्‌। भगवन्‌, यस्तो भावनालाई प्रज्ञापारमिताको भावना भनेर बुझ्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-035

“अझ, भगवन्‌, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसले कुनै धर्मलाई उपकार वा अपकार गर्दैन। भगवन्‌, प्रज्ञापारमिताको भावना न बुद्‌धधर्महरू दिने हो, न पृथग्जनधर्महरू खोस्ने हो। न पृथग्जनधर्महरूको निरोध हुनु, न बुद्‌धधर्महरूको प्राप्ति हुनु—यही नै, भगवन्‌, प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

seven-hundred-lines-036

यसरी भनिएपछि भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “साधु, साधु, मञ्जुश्री! तिमीले यस्तो गम्भीर धर्म देशना गरिरहेका छौ। मञ्जुश्री, तिमीले यो मुद्रा बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूका लागि, अभिमानी श्रावकयानका अनुयायीहरूका लागि र धर्महरूलाई वस्तुका रूपमा समात्ने बोधिसत्त्वयानका अनुयायीहरूका लागि, यथार्थ बोध होस् भनेर स्थापित गरेका छौ। मञ्जुश्री, प्रज्ञापारमिताको यो गम्भीर निर्देश सुनेर नझस्कने, नडराउने र त्रासमा नपर्ने कुलपुत्र वा कुलदुहिताहरूले एउटै बुद्धको मात्र सेवा गरेका हुनेछैनन्; एउटै बुद्धका समीप मात्र कुशलमूल रोपेका हुनेछैनन्।”

seven-hundred-lines-037

यसरी भनिएपछि कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्‌लाई भन्नुभयो, “भगवन्, मलाई प्रज्ञापारमिताको निर्देश अझ विस्तारमा स्फुरिरहेको छ।”

seven-hundred-lines-038

भगवान्‌ले उहाँलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, तिमीलाई स्फुरित होस्।”

seven-hundred-lines-039

मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसमा कुनै धर्मको स्थिति पनि उपलब्ध हुँदैन, अस्थिति पनि उपलब्ध हुँदैन। किनभने सबै धर्म अवस्थित नहुने हुनाले ती उपलब्ध हुँदैनन्। भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यही हो भनेर बुझ्नुपर्छ जुन कुनै धर्मलाई आलम्बन बनाउन उपस्थित हुँदैन। किनभने, भगवन्, सबै धर्म निरालम्ब छन्। भगवन्, यस्तो भावना नै प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

seven-hundred-lines-040

“अझ, भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो भनेर बुझ्नुपर्छ जहाँ बुद्धधर्महरू समेत सम्मुख हुँदैनन्, प्रत्येकबुद्धधर्महरूको त कुरै के भयो र? श्रावकधर्महरू पनि सम्मुख हुँदैनन्, पृथग्जनधर्महरूको त कुरै के भयो र?”

seven-hundred-lines-041

“अझ, भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसको अभ्यासमा आएपछि अचिन्त्य बुद्धधर्महरूबारे समेत ‘यी बुद्धधर्म अचिन्त्य छन्’ भनेर विकल्पना गरिँदैन। भगवन्, प्रज्ञापारमिताको यो भावना बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूका लागि सबै धर्मबारे विकल्पना नहुनु हो भनेर बुझ्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-042

“अझ, भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसको अभ्यासमा आएपछि, नदेख्ने ढङ्गले नै, सबै धर्मलाई बुद्धधर्मका रूपमा र सबै धर्मलाई अचिन्त्य धर्मका रूपमा देखिन्छ। प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नझस्कने, नडराउने र त्रासमा नपर्ने कुलपुत्र र कुलदुहिताहरूले अनेकौँ लाख बुद्धहरूको सेवा गरेका हुनेछन्।”

seven-hundred-lines-043

“अझ, भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसले कुनै धर्म क्लिष्ट हुँदै गरेको वा शुद्ध हुँदै गरेको देख्दैन। भगवन्, यस्तो भावना नै प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

seven-hundred-lines-044

“भगवन्, प्रज्ञापारमिताको भावना त्यो हो जसले पृथग्जन, श्रावक, प्रत्येकबुद्ध, … सम्यक्सम्बुद्धबीच भेद गर्दैन। भगवन्, यही प्रज्ञापारमिताको भावना हो।”

04 नसमातीकन बुझ्नु, नडराईकन सुन्नु

seven-hundred-lines-045

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, तिमीले कति तथागतहरूको सेवा गरेका छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, मायाद्वारा बनाइएको पुरुषका जति चित्त र चैतसिक धर्म निरुद्ध भएका छन्, मैले त्यति नै तथागतहरूको सेवा गरेको छु।”

seven-hundred-lines-046

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमी बुद्धधर्महरूतर्फ अग्रसर छैनौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, बुद्धधर्महरूतर्फ अग्रसर भएको कुनै धर्म वस्तुका रूपमा उपलब्ध हुन्छ र?”

seven-hundred-lines-047

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, त्यसो भए यी बुद्धधर्म कसका हुन्?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्‌कै पनि ‘यी बुद्धधर्म हुन्’ भन्ने धर्महरू विद्यमान छैनन्, उपलब्ध हुँदैनन् भने अरूका कसरी हुनेछन्?”

seven-hundred-lines-048

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमीले असङ्गता प्राप्त गरेका छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, जब म असङ्गता नै हुँ भने फेरि असङ्गता किन प्राप्त गरूँ?”

seven-hundred-lines-049

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, त्यसो भए के तिमी बोधिमण्डमा बसेका छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भूतकोटिलाई प्रमाण मानेर हेर्दा, भगवान् स्वयं नै बोधिमण्डमा बस्नुभएको छैन भने म कसरी बसूँ?”

seven-hundred-lines-050

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, ‘भूतकोटि’ भन्ने शब्द केको नाम हो?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, ‘भूतकोटि’ सत्कायको नाम हो।”

seven-hundred-lines-051

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, कुन आशयले तिमी यस्तो भन्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, यो काय असत् हो; सत्काय होइन। यो न सर्छ, न छुटेर निस्कन्छ। त्यसैले यो काय सत्काय होइन।”

seven-hundred-lines-052

तब आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले भगवान्‌लाई भन्नुभयो, “भगवन्, प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नभस्कने, नडराउने र [त्रासमा नपर्ने] बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू बोधिका लागि नियत हुनेछन्।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.71]

seven-hundred-lines-053

तब मैत्रेय बोधिसत्त्व महासत्त्वले भगवान्‌लाई भन्नुभयो, “भगवन्, प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नभस्कने, नडराउने र त्रासमा नपर्ने बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू बोधिको नजिक पुगेका हुनेछन्। किनभने, भगवन्, यी धर्महरूको बोध हुनु नै परम बोधि हो।”

seven-hundred-lines-054

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्‌लाई भन्नुभयो, “भगवन्, प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नभस्कने, नडराउने र त्रासमा नपर्ने बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूलाई बुद्ध नै भनेर बुझ्नुपर्छ। किनभने परमार्थतः ‘बुद्ध’ अनुत्पत्तिको नाम हो।”

seven-hundred-lines-055

तब भगिनी निरालम्बाले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवन्, प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नझस्कने, नडराउने र त्रासमा नपर्ने बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले पृथग्जनधर्म, श्रावकधर्म, प्रत्येकबुद्धधर्म वा सम्यक्सम्बुद्धधर्मलाई आलम्बन बनाउनेछैनन्। किनभने, भगवन्, सबै धर्म विद्यमान नहुनाले निरालम्ब छन्। त्यसैले तिनको आलम्बन विद्यमान छैन।”

seven-hundred-lines-056

तब भगवान्ले आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रलाई भन्नुभयो, “हो, शारद्वतीपुत्र, यस्तै हो। प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नझस्कने, नडराउने र त्रासमा नपर्ने कुलपुत्र र कुलदुहिताहरू बोधिका लागि नियत हुनेछन्। शारद्वतीपुत्र, प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नझस्कने, नडराउने, त्रासमा नपर्ने र शिरमा राखेर ग्रहण गर्ने ती कुलपुत्र र कुलदुहिताहरू अब पछाडि नफर्कने भूमिमा प्रतिष्ठित छन् भनेर जान।”

seven-hundred-lines-057

“शारद्वतीपुत्र, उनीहरू परम दाता, महादाता र विशिष्ट दाता हुनेछन्।”

seven-hundred-lines-058

“शारद्वतीपुत्र, प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नझस्कने, नडराउने र त्रासमा नपर्ने उनीहरू शीलसम्पन्न, परम शीलवान्, अत्यन्त विशिष्ट शील भएका र शीलका गुणहरूको मार्गमा पुगेका हुनेछन्।”

seven-hundred-lines-059

“शारद्वतीपुत्र, उनीहरू परम क्षान्ति, परम वीर्य, परम ध्यानहरू र परम अतुलनीय प्रज्ञाले सम्पन्न हुनेछन्।”

seven-hundred-lines-060

“शारद्वतीपुत्र, प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर विश्वासपूर्वक स्वीकार गर्ने, नझस्कने, नडराउने र त्रासमा नपर्ने ती बोधिसत्त्व महासत्त्वहरू … सबै उत्कृष्ट पक्षहरूले युक्त सर्वज्ञज्ञानसम्मले सम्पन्न हुनेछन्।”

seven-hundred-lines-061

फेरि भगवान्ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, तिमी कुन प्रयोजन देखेर अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिको पूर्ण बोध गर्न चाहन्छौ?”

seven-hundred-lines-062

मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, म बोधिका लागि अग्रसर हुने भए त्यसरी पूर्ण बोध गर्न चाहने थिएँ। भगवन्, म बोधिको कामना गर्दिनँ। किनभने यो कुमारभूत मञ्जुश्री नै बोधि हो।”

seven-hundred-lines-063

यसरी भनिएपछि भगवान्ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “साधु, साधु, मञ्जुश्री! तिमीले यस्ता अत्यन्त गम्भीर विषयहरूको निर्देश गरिरहेका छौ। तिमीले पूर्वजिनहरूको सेवा गरेका छौ र कुनै धर्मलाई वस्तुका रूपमा ग्रहण नगर्ने अनुपलम्भमा लामो समयदेखि ब्रह्मचर्य आचरण गरेका छौ; त्यसैअनुरूप बोलिरहेका छौ।”

seven-hundred-lines-064

मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, म अनुपलम्भको आचरण गर्ने भए त एउटा धर्म प्राप्त भएकै ठहरिन्थ्यो।”

seven-hundred-lines-065

यसरी भनिएपछि भगवान्ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमी मेरा श्रावकहरूको यो सम्पदा देख्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “देख्छु, भगवन्।”

seven-hundred-lines-066

भगवान्ले सोध्नुभयो, “कसरी देख्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, म यसरी देख्छु कि न पृथग्जनहरू देख्छु, न शैक्षहरू, न अशैक्षहरू। न म देख्छु, न देख्दिनँ भन्ने नै हो। म यसरी देख्छु कि न धेरै देख्छु, न थोरै; न विनीतहरू देख्छु, न अविनीतहरू।”

seven-hundred-lines-067

तब आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, तपाईं श्रावकयानका अनुयायीहरूलाई यसरी हेर्नुहुन्छ भने सम्यक्सम्बुद्धयानका अनुयायीहरूलाई कसरी हेर्नुहुन्छ?”

seven-hundred-lines-068

मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, म ‘बोधिसत्त्व’ भन्ने नामको धर्म देख्दिनँ। ‘बोधितर्फ अग्रसर भएको’ भन्ने नामको धर्म देख्दिनँ। ‘बोधिका लागि आचरण गर्ने’ भन्ने नामको धर्म देख्दिनँ। ‘पूर्ण बोध प्राप्त गरेको’ भन्ने नामको धर्म देख्दिनँ। भदन्त शारद्वतीपुत्र, म सम्यक्सम्बुद्धयानका अनुयायीहरूलाई यसरी हेर्छु।”

seven-hundred-lines-069

शारद्वतीपुत्रले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, अनि तथागतलाई कसरी हेर्नुहुन्छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, महानागलाई यथास्थान रहन दिनुहोस्। महानागलाई नचलाउनुहोस्।”

seven-hundred-lines-070

यसरी भनिएपछि आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, ‘बुद्ध’ केको नाम हो?” मञ्जुश्रीले सोध्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘आत्मा’ भनिन्छ नि, त्यो केको नाम हो?”

seven-hundred-lines-071

शारद्वतीपुत्रले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, ‘आत्मा’ अनुत्पत्तिको नाम हो।” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “हो, भदन्त शारद्वतीपुत्र। ‘आत्मा’ जेको नाम हो, ‘बुद्ध’ पनि त्यसैको नाम हो। तर भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘बुद्ध’ भनिने यो नाम कुनै पद वा वस्तुमा अडिएको नाम होइन। भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘बुद्ध’ भनेर वाणीबाट बुझाउन सजिलो छैन। वाणीलाई नै ‘यो वाणी हो’ भनेर निरूपण गर्न सजिलो छैन भने ‘बुद्ध’ भन्ने कुराको त के भन्नु र?”

seven-hundred-lines-072

“तर भदन्त शारद्वतीपुत्र, तपाईंले ‘बुद्ध केको नाम हो?’ भनेर सोध्नुभएकोमा—जो प्रकट भएको छैन, उत्पन्न भएको छैन र निरुद्ध हुनेछैन; जो कुनै धर्मले युक्त छैन; जहाँ कुनै अविभाज्य पदसमेत छैन—भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘बुद्ध’ त्यही अपदको नाम हो।”

seven-hundred-lines-073

“भदन्त शारद्वतीपुत्र, तथागतलाई खोज्न चाहनेले आत्मालाई खोज्नुपर्छ। भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘आत्मा’ बुद्धको नाम हो। जसरी आत्मा पूर्णतः विद्यमान छैन, उपलब्ध हुँदैन, त्यसरी नै बुद्ध पनि पूर्णतः विद्यमान छैनन्, उपलब्ध हुँदैनन्। जसरी आत्मालाई कुनै धर्मद्वारा व्यक्त गर्न सकिँदैन, त्यसरी नै बुद्धलाई पनि कुनै धर्मद्वारा व्यक्त गर्न सकिँदैन। जहाँ कुनै वर्गीकरण छैन, त्यसलाई ‘बुद्ध’ भनिन्छ। भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘आत्मा’ भन्ने पदनाम बुझ्न सजिलो छैन; त्यसैगरी ‘बुद्ध’ भन्ने पदनाम बुझ्न पनि सजिलो छैन।”

seven-hundred-lines-074

तब आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवन्, कुमारभूत मञ्जुश्रीले आरम्भिक साधकहरूले बुझ्न सक्ने गरी देशना गरिरहनुभएको छैन।”

05 बोधि र अचिन्त्य

seven-hundred-lines-075

यसरी भनिएपछि कुमारभूत मञ्जुश्रीले आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रलाई भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, म कृतकृत्य अर्हत्हरूले समेत बुझ्ने गरी देशना गर्दिनँ। कसैले जान्ने गरी पनि देशना गर्दिनँ। किनभने बोधि कसैले जानेको छैन, विज्ञात गरेको छैन, पूर्ण बोध गरेको छैन, देखेको छैन, सुनेको छैन, सम्झिएको छैन, उत्पन्न गरेको छैन, निरुद्ध गरेको छैन, निर्देश गरेको छैन, उपदेश गरेको छैन। भदन्त शारद्वतीपुत्र, बोधि भन्नु यति नै हो। त्यो बोधि कुनै भाववस्तु होइन। किनभने बोधिद्वारा पूर्ण बोध गर्नुपर्ने केही छैन; बोधिले पनि बोधिको पूर्ण बोध गर्दैन।”

seven-hundred-lines-076

शारद्वतीपुत्रले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के भगवान्ले धर्मधातुको पूर्ण बोध गर्नुभएको छैन?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, भगवान्ले धर्मधातुको पूर्ण बोध गर्नुभएको छैन। किनभने, भदन्त शारद्वतीपुत्र, धर्मधातु नै भगवान् हुनुहुन्छ। भगवान्ले धर्मधातुको पूर्ण बोध गर्नुभएको भए त्यो अनुत्पादधातुसँग विरोध हुने थियो।”

seven-hundred-lines-077

“तर भदन्त शारद्वतीपुत्र, त्यही धर्मधातु बोधि हो। किनभने धर्मधातु सत्त्वरहित छ। ‘सबै धर्म अभाव हुन्’ भन्नु बोधिको नाम हो; त्यसैलाई धर्मधातु भनेर गणना गरिन्छ। किनभने बुद्धको विषयक्षेत्रबाट हेर्दा सबै धर्ममा नानात्व छैन। भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘नानात्व नहुनु’ अविज्ञप्तिक हो—निर्देश गरेर बुझाउन नसकिने। भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘अविज्ञप्तिक’ भन्नु यसलाई संस्कृत भनेर वा … असंस्कृत भनेर बुझाउन नसकिनु हो। त्यहाँ कुनै विज्ञप्ति छैन; त्यसैले त्यो अविज्ञप्तिक हो। भदन्त शारद्वतीपुत्र, सबै धर्म अविज्ञप्तिक छन्। किनभने सबै धर्मको त्यस्तो प्रादुर्भाव छैन जसमा उभिएर तिनलाई निर्देश गर्न सकियोस्।”

seven-hundred-lines-078

“जो आनन्तर्य कर्महरूमा लागेका छन्, उनीहरू अचिन्त्यमा लागेका छन्। जो अचिन्त्यमा लागेका छन्, उनीहरू यथार्थमा लागेका छन्। किनभने, भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘यथार्थ’ अभेदपद हो।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.103]

seven-hundred-lines-079

“अचिन्त्य धर्मले सम्पन्न भएकाहरू न स्वर्ग जाने हुन्, न दुर्गति जाने हुन्, न परिनिर्वाण जाने हुन्। किनभने अचिन्त्य आवतजावतसँग उपस्थित हुँदैन; … परिनिर्वाण पनि आवतजावतसँग उपस्थित हुँदैन।”

seven-hundred-lines-080

“भदन्त शारद्वतीपुत्र, चार मूल आपत्तिहरूमा अवस्थित भएकाहरू अमूलमा अवस्थित छन्। किनभने, भदन्त शारद्वतीपुत्र, अनुत्पत्तिको मूल वा टुप्पो मानिँदैन। ‘अमूल भिक्षु’ अप्रतिष्ठित भिक्षुको नाम हो। ‘उत्पन्न अधिकरण’ भन्नु अधिक अध्यारोपको नाम हो। भदन्त शारद्वतीपुत्र, अधिक अध्यारोपमा आचरण गर्ने व्यक्ति लोकमा दक्षिणायोग्य हुन्छ। किनभने त्यो अधिक अध्यारोप सम छ। भदन्त शारद्वतीपुत्र, श्रद्धालु भिक्षु श्रद्धाले दिइएको वस्तु उपभोग गर्न योग्य हुँदैन; श्रद्धाविहीन भिक्षु श्रद्धाले दिइएको वस्तु उपभोग गर्न योग्य हुन्छ। भदन्त शारद्वतीपुत्र, कल्पिक—विनयअनुसार उचित—भिक्षु श्रद्धाले दिइएको वस्तु उपभोग गर्न योग्य हुँदैन; अकल्पिक—विनयअनुसार अनुचित—भिक्षु श्रद्धाले दिइएको वस्तु उपभोग गर्न योग्य हुन्छ। जसको मार्ग अक्षत छ, त्यस्तो भिक्षुलाई ‘आस्रव क्षीण भएका अर्हत्’ भनिन्छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.105]

seven-hundred-lines-081

शारद्वतीपुत्रले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, कुन आशयले तपाईं यस्तो भन्नुहुन्छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “समता क्षतविक्षत भएको छैन; समता नै त्यो मार्ग हो। यही आशयले, भदन्त शारद्वतीपुत्र, म भन्छु: ‘जसको मार्ग अक्षत छ, त्यस्तो भिक्षुलाई आस्रव क्षीण भएका अर्हत् भनिन्छ।’ भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘भय पार नगरेको’ पनि आस्रव क्षीण भएका अर्हत्को नाम हो।”

seven-hundred-lines-082

शारद्वतीपुत्रले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, कुन आशयले तपाईं यस्तो भन्नुहुन्छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “उनमा अणुमात्र भय पनि विद्यमान छैन। त्यसो भए उनले के पार गर्ने? यही आशयले, भदन्त शारद्वतीपुत्र, म भन्छु: ‘भय पार नगरेको’ आस्रव क्षीण भएका अर्हत्को

नाम हो।”

seven-hundred-lines-083

शारद्वतीपुत्रले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, ‘अनुत्पन्नक्षान्तिक’—जसको क्षान्ति उत्पन्न भएको छैन—यो केको नाम हो?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, जसले अणुमात्र धर्म पनि उत्पन्न गरेको छैन, उसैलाई ‘अनुत्पन्नक्षान्तिक’ भनिन्छ।”

seven-hundred-lines-084

शारद्वतीपुत्रले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, ‘अविनीत भिक्षु’ केको नाम हो?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘अविनीत भिक्षु’ आस्रव क्षीण भएका अर्हत्को नाम हो। किनभने शमन गरिएको त अविनय हो, विनय होइन। यही आशयले, भदन्त शारद्वतीपुत्र, म भन्छु: ‘अविनीत भिक्षु’ आस्रव क्षीण भएका अर्हत्को नाम हो। भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘अधिचित्तमा आचरण गर्ने’ पृथग्जनको नाम हो।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.113]

seven-hundred-lines-085

शारद्वतीपुत्रले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, कुन आशयले तपाईं यस्तो भन्नुहुन्छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, किनभने उसले थपिरहन्छ।”

seven-hundred-lines-086

यसरी भनिएपछि आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “साधु, साधु, मञ्जुश्री! तपाईं आस्रव क्षीण भएका अर्हत्ले जस्तै बोल्नुहुन्छ।” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, तपाईंले भन्नुभएझैं हो। म क्षीणास्रव हुँ, तर अर्हत् होइन। किनभने, भदन्त शारद्वतीपुत्र, श्रावकभूमि वा प्रत्येकबुद्धभूमिप्रतिको मेरो आशा क्षीण भएको छ। भदन्त शारद्वतीपुत्र, यस अर्थमा म क्षीणास्रव हुँ, तर अर्हत् होइन।”

06 बोधि, धर्म र नामकरण

seven-hundred-lines-087

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, बोधिमण्डमा बसेका बोधिसत्त्व महासत्त्व अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिको पूर्ण बोध गर्न असमर्थ हुन्छन् भन्न सकिने कुनै अर्थ छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, त्यस्तो अर्थ हुन सक्छ जसमा बोधिमण्डमा बसेका बोधिसत्त्व महासत्त्व अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिको पूर्ण बोध गर्न असमर्थ हुन्छन्। किनभने बोधिमा अणुमात्र धर्म पनि विद्यमान छैन, उपलब्ध हुँदैन। त्यसैले ‘अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि’ भनिन्छ। अनि त्यो बोधि उत्पन्न भएको छैन। त्यहाँ बोधिमण्डमा बस्ने, बोधिको पूर्ण बोध गर्ने, जसद्वारा बोधिको पूर्ण बोध गरिने, जुन बोधिको पूर्ण बोध गरिने, वा बोधिमण्डबाट उठ्ने—कोही वा केही विद्यमान छैन, उपलब्ध हुँदैन। भगवन्, यस अर्थमा बोधिमण्डमा बसेका बोधिसत्त्व महासत्त्व अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिको पूर्ण बोध गर्न असमर्थ हुन्छन्।”

seven-hundred-lines-088

यसरी भनिएपछि भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, ‘बोधि’ केको नाम हो?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवन्, ‘बोधि’ पाँच आनन्तर्य कर्महरूको नाम हो। किनभने, भगवन्, ती पाँच आनन्तर्य कर्म अभाव हुनाले बोधिकै प्रकृतिका छन्। त्यसैले यो बोधि आनन्तर्य कर्महरूकै प्रकृतिको छ। आनन्तर्य कर्महरूको पूर्ण बोध गर्नु बोधि होइन; सबै धर्मलाई प्रत्यक्ष बनाउनु पनि बोधि होइन। किनभने सबै धर्म पूर्णतः अप्रत्यक्ष छन्। तिनको कसैले पूर्ण बोध गरेको छैन, तिनलाई देखेको छैन, सुनेको छैन, जानेको छैन, … विदित गरेको छैन। बोधि यस प्रकारको छ। तर भगवन्, अभिमानीहरूले ‘यी पूर्ण बोध गरिएका हुन्, … प्रत्यक्ष गरिएका हुन्’ भनेर स्थापित गरेका छन्।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.121]

seven-hundred-lines-089

यसरी भनिएपछि भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमीलाई मेरो सम्बन्धमा ‘तथागत मेरा तथागत हुन्’ भन्ने हुन्छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “हुँदैन, भगवन्। के कारणले मलाई ‘तथागत मेरा तथागत हुन्’ भन्ने होस्? किनभने तथता जस्तो छ, तथागत पनि त्यस्तै हुनुहुन्छ। भगवन्, तथताले तथागतलाई चिनाउँदैन, तथागतले पनि तथतालाई चिनाउनुहुन्न। किनभने, भगवन्, परमार्थतः तथता अभाव हो; तथागत अभाव हुनुहुन्छ। त्यसैले, भगवन्, मलाई ‘तथागत मेरा तथागत हुन्’ भन्ने हुँदैन। बरु, भगवन्, ‘तथागत’ नाममात्र हो। तब ती कुन तथागत हुन् जसका सम्बन्धमा मलाई ‘तथागत मेरा तथागत हुन्’ भन्ने होस्?”

seven-hundred-lines-090

भगवान्‌ले सोध्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमीलाई तथागतबारे संशय छ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “होइन, भगवान्। यदि तथागतको कुनै परिनिष्पत्ति, तथागतको उत्पत्ति वा तथागतको परिनिर्वाण हुन्थ्यो भने यसमा मलाई शङ्का हुने थियो।”

seven-hundred-lines-091

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, तिमीलाई ‘तथागत उत्पन्न हुनुभएको छ’ भन्ने लाग्दैन?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, यदि धर्मधातुको उत्पत्ति हुन्थ्यो भने मलाई ‘तथागत उत्पन्न हुनुभएको छ’ भन्ने हुने थियो।”

seven-hundred-lines-092

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, गङ्गा नदीका बालुवाकणजति बुद्ध भगवान्‌हरूले परिनिर्वाण प्राप्त गर्नुभएको छ भन्नेमा तिमी अधिमुक्ति राख्दैनौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, के बुद्ध भगवान्‌हरूको विषय एउटै—अर्थात् अचिन्त्य विषय—होइन र?”

seven-hundred-lines-093

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “यस्तै हो, मञ्जुश्री। बुद्‌ध भगवान्‌हरूको विषय एउटै छ, अर्थात्‌ अचिन्त्य विषय।” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्‌, अहिले पनि कोही बुद्‌ध विराजमान हुनुहुन्छ नि?”

seven-hundred-lines-094

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “यस्तै हो, मञ्जुश्री।” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “त्यसो भए, भगवान्‌, ती गङ्गा नदीका बालुवाकणजति बुद्‌ध भगवान्‌हरूले परिनिर्वाण प्राप्त गर्नुभएको छैन। किन? बुद्‌ध भगवान्‌हरूको विषय एउटै छ, अर्थात्‌ अचिन्त्य विषय। अचिन्त्यता न उत्पन्न हुन्छ, न निरुद्‌ध हुन्छ। त्यसैले भगवान्‌ले पूर्ण सम्बोधि प्राप्त गर्दा, भविष्यमा हुने तथागत अर्हत्‌ सम्यक्सम्बुद्‌धहरू पनि पूर्ण सम्बोधि प्राप्त भएकै हुन्‌। किन? अचिन्त्यता न विगत हो, न भविष्य, न वर्तमान। त्यसैले, भगवान्‌, उनीहरूले बनाएको लोकको व्यवस्था भ्रान्ति हो। ‘तथागत उत्पन्न हुनुभयो’ देखि ‘परिनिर्वाण प्राप्त गर्नुहुनेछ’ सम्म जसले यस्तो ठान्छन्‌, तिनले लोकको व्यवस्थालाई प्रपञ्चमा विस्तार गर्छन्‌।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.133]

seven-hundred-lines-095

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “त्यसो भए, मञ्जुश्री, तथागतसम्बन्धी यो अचिन्त्य—अचिन्त्य र चिन्तनातीत—विषय व्यक्त गर्दा तथागतकै सामु, अवैवर्तिक बोधिसत्त्व महासत्त्वको सामु वा आस्रव क्षीण भएका अर्हत्‌को सामु व्यक्त गर। किन? तिनले यो सुनेर न स्वीकार गर्नेछन्‌, न विरोध गर्नेछन्‌। किन? किनभने यो अचिन्त्य, अचिन्त्य र चिन्तनातीत हो।” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्‌, सबै धर्महरू अचिन्त्य र चिन्तनातीत हुँदा, यहाँ स्वीकार गर्ने वा विरोध गर्ने को छ?”

seven-hundred-lines-096

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, जसरी तथागत चिन्तनातीत हुनुहुन्छ, त्यसरी नै पृथग्जनहरू पनि चिन्तनातीत छन्।” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, पृथग्जनहरू पनि त्यसै गरी चिन्तनातीत छन्?”

seven-hundred-lines-097

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “यस्तै हो, मञ्जुश्री। किन? किनभने चिन्तनका सबै विषय चिन्तनातीत छन्।” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “त्यसो भए भगवान्‌ले किन ‘जसरी तथागत चिन्तनातीत हुनुहुन्छ, त्यसरी नै पृथग्जनहरू पनि चिन्तनातीत छन्’ भन्नुभयो? भगवान्, पृथग्जनभाव पनि चिन्तनातीत होइन र? किन? किनभने सबै धर्महरू चिन्तनातीत छन्। भगवान्, जो परिनिर्वाणतर्फ प्रस्थान गरेका छन्, तिनीहरू विहार गर्नेछन्। किन? जुन चिन्तनातीतता हो, त्यही परिनिर्वाण हो। त्यसैले, भगवान्, चिन्तनातीततामा कुनै भिन्नता छैन। ‘यी पृथग्जनका धर्महरू हुन्, यी आर्यका धर्महरू हुन्’ भन्नेहरूलाई पनि यसो भन्नुपर्छ: ‘पहिले कल्याणमित्रहरूको सेवा गर। त्यसपछि “यी पृथग्जनका धर्महरू हुन्, यी आर्यका धर्महरू हुन्” भन्ने कुरा जान्नेछौ।’”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.139]

seven-hundred-lines-098

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमी तथागतलाई सबै सत्त्वहरूमध्ये अग्र मान्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, यदि यहाँ कुनै सत्त्वको परिनिष्पत्ति हुन्थ्यो भने म तथागतलाई सबै सत्त्वहरूमध्ये अग्र मान्ने थिएँ।”

seven-hundred-lines-099

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमी तथागतलाई अचिन्त्य धर्महरूले सम्पन्न मान्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, यदि अचिन्त्य धर्महरूले सम्पन्न कोही हुन्थ्यो भने म तथागतलाई अचिन्त्य धर्महरूले सम्पन्न मान्ने थिएँ।”

seven-hundred-lines-100

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, फेरि के तिमी ‘यी श्रावकहरू तथागतद्वारा विनीत भएका हुन्’ भन्ने मान्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, यदि अचिन्त्यधातुमा कसैले विनय प्राप्त गर्थ्यो भने म ‘यी श्रावकहरू तथागतद्वारा विनीत भएका हुन्’ भन्ने मान्ने थिएँ। भगवान्, बुद्धको उत्पत्ति कसैको उपकार वा अपकारका लागि उपस्थित भएको होइन। किन? किनभने यो धातु स्थित छ, यो धातु असङ्कीर्ण छ, अर्थात् अचिन्त्यधातु। त्यस धातुमा श्रावकको भिन्नतादेखि पृथग्जनको भिन्नतासम्म केही उपलब्ध हुँदैन।”

seven-hundred-lines-101

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, तथागत अनुत्तर पुण्यक्षेत्र हुनुहुन्छ भन्ने तिमी मान्दैनौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, भावरूप नहुनाले तथागत पुण्यक्षेत्र हुनुहुन्छ; त्यसैले यो अनुत्तर पुण्यक्षेत्र हो। यो न पूर्ण क्षेत्र हो, न अपूर्ण क्षेत्र; अक्षेत्र पनि होइन; त्यसैले यो अनुत्तर पुण्यक्षेत्र हो। फेरि, भगवान्, त्यहाँ कुनै धर्म न थपिन्छ, न क्षय हुन्छ। यस्तो छ त्यो पुण्यक्षेत्र। त्यहाँ छरिएको बीउ न बढ्छ, न घट्छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.147]

seven-hundred-lines-102

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, ‘त्यस क्षेत्रमा रोपिएको बीउ न बढ्छ, न घट्छ’ भनेर तिमीले कुन अभिप्रायले भनेका हौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, किनभने त्यो क्षेत्र अचिन्त्य छ। यस्तो छ त्यो पुण्यक्षेत्र।”

seven-hundred-lines-103

त्यसै बेला बुद्धको प्रभावले महान् पृथ्वी छ प्रकारले कम्पित भयो। सोह्र हजार भिक्षुका चित्तहरू उपादानरहित भई आस्रवहरूबाट मुक्त भए। सात सय भिक्षुणी, तीन सय उपासक, चालीस हजार उपासिका र कामावचरका साठी कोटि-नियुत देवताहरूमा धर्महरूका सम्बन्धमा रजरहित, मलरहित धर्मचक्षु उत्पन्न भयो।

seven-hundred-lines-104

तब आयुष्मान् आनन्द आसनबाट उठ्नुभयो, चीवर एक काँधमा मिलाउनुभयो, दाहिने घुँडा भुइँमा टेक्नुभयो र भगवान्तर्फ अञ्जलि बाँधेर भन्नुभयो, “भगवान्, लोकमा यस्तो ठूलो पृथ्वीकम्प उत्पन्न हुनुको हेतु के हो, प्रत्यय के हो?”

seven-hundred-lines-105

तब भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई भन्नुभयो, “आनन्द, ‘पुण्यक्षेत्रनिर्देश’ नामको यो धर्मोपदेश पहिलेका बुद्ध भगवान्हरूले पनि यही पृथ्वीको स्थानमा सुनाउनुभएको थियो। लोकमा यो ठूलो पृथ्वीकम्प उत्पन्न हुनुको हेतु यही हो, प्रत्यय यही हो।”

07 अचिन्त्य समाधि र बुद्धज्ञान

seven-hundred-lines-106

तब आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, यी मञ्जुश्री अचिन्त्यश्री हुनुहुन्छ। किन? किनभने उहाँको प्रतिभामा जे-जे उदाउँछ, त्यो सबै अचिन्त्य नै उदाउँछ।”

seven-hundred-lines-107

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सम्बोधन गर्नुभयो, “मञ्जुश्री, भिक्षु शारद्वतीपुत्रले भनेजस्तै हो। कुमारभूत मञ्जुश्रीको प्रतिभामा जे-जे उदाउँछ, त्यो सबै अचिन्त्य नै उदाउँछ।”

seven-hundred-lines-108

त्यसपछि कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्‌लाई भन्नुभयो, “भगवान्, अचिन्त्य स्फुरित हुँदैन। यदि अचिन्त्य स्फुरित हुन्थ्यो भने त्यो चिन्त्य नै हुने थियो। तर अचिन्त्य नभएको केही छैन। भगवान्, ‘सबै’ भन्ने शब्द पनि अचिन्त्य छ। अचिन्त्यता शब्द होइन, अनि शब्दरहितलाई निर्देश गर्न पनि सकिँदैन।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.155]

seven-hundred-lines-109

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, के तिमी अचिन्त्य समाधिमा समापन्न हुन्छौ?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “होइन, भगवान्, म अचिन्त्य समाधिमा समापन्न हुँदिनँ। किन? किनभने म नै अचिन्त्य समाधि हुँ। भगवान्, यदि म चिन्त्य हुन्थेँ भने अचिन्त्य समाधिमा समापन्न हुने थिएँ। ‘समाधि’ भनिने यो चिन्तनातीत र अचिन्त्य छ। त्यसैले म कसरी अचिन्त्य समाधिमा समापन्न होऊँ? तर, भगवान्, पहिले प्रारम्भिक अभ्यासकर्ता हुँदा मलाई ‘अचिन्त्य समाधिमा समापन्न हुनुपर्छ’ भन्ने हुन्थ्यो। अहिले भने ‘म अचिन्त्य समाधिमा समापन्न हुन्छु’ भन्ने त्यस्तो विचार फेरि चल्दैन।”

seven-hundred-lines-110

“जस्तो, भगवान्, धनुर्विद्याका आचार्यले सुरुको अभ्यासभूमिमा सिक्दा ‘गाई बाँध्ने किला नै भेदूँ’ भन्ने सोच्छन्। रौँजस्तो सूक्ष्म लक्ष्य भेद्न निपुण भएपछि, त्यसमा राम्ररी प्रशिक्षित भएकाले, ‘मैले फेरि पनि गाई बाँध्ने किला नै किन भेदूँ?’ भन्ने त्यस्तो विचार उठ्दैन। तर

रौँजस्तो लक्ष्य भेद्न चाहे भने बिनाप्रयास नै त्यसलाई भेद्छन्।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.158]

seven-hundred-lines-111

“त्यसरी नै, भगवान्, पहिले मलाई ‘म अचिन्त्य समाधिमा समापन्न होऊँ’ भन्ने विचार हुन्थ्यो। तर जब म यस समाधिमा समापन्न भएर यसै समाधिमा विहार गर्छु, तब ‘यस समाधिमा विहार गर्नुपर्छ’ भन्ने कुरा फेरि उठ्दैन। किन? जब-जब म यस समाधिमा विहार गर्छु, तब-तब यो समाधि प्रज्ञप्तिरहित हुन्छ।”

seven-hundred-lines-112

तब आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, कुमारभूत मञ्जुश्री यस अचिन्त्य समाधिमा विहार गर्दा पनि यसमा भर पर्नुहुन्न। भगवान्, यस अचिन्त्य समाधिभन्दा अझ शान्त अर्को समाधि छ?”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.160]

seven-hundred-lines-113

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले आयुष्मान् शारद्वतीपुत्रलाई भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, ‘यो अचिन्त्य समाधि शान्त छ’ भनेर तपाईं कसरी जान्नुहुन्छ, जसले गर्दा ‘यस अचिन्त्य समाधिभन्दा अझ शान्त अर्को समाधि छ?’ भन्नुहुन्छ? भदन्त शारद्वतीपुत्र, यदि यो अचिन्त्य समाधि विद्यमान भएर उपलब्ध हुन्थ्यो भने यसभन्दा अझ शान्त अर्को समाधि हुने थियो।”

seven-hundred-lines-114

शारद्वतीपुत्रले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, के यो अचिन्त्य समाधि विद्यमान छैन, उपलब्ध हुँदैन?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भदन्त शारद्वतीपुत्र, किनभने यो अचिन्त्य समाधि हो, त्यसैले यो विद्यमान भएर उपलब्ध हुँदैन। तर, भदन्त शारद्वतीपुत्र, अचिन्त्य समाधि प्राप्त नगरेको कोही छैन। सबै सत्त्वहरू पनि अचिन्त्य समाधिका लाभी छन्। किन? किनभने चिन्तनको हरेक विषय अचिन्त्य छ; जुन अचिन्त्यता हो, त्यही अचिन्त्य समाधि हो। त्यसैले सबै सत्त्वहरू यस अचिन्त्य समाधिका लाभी छन्।”

seven-hundred-lines-115

तब भगवान्ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सम्बोधन गर्नुभयो, “साधु, साधु, मञ्जुश्री! तिमी यस्ता सबै अत्यन्त गम्भीर विषयहरू निर्देश गर्छौ। पहिलेका जिनहरूको सेवा गरेका र अनुपलब्धिमा लामो समय ब्रह्मचर्य आचरण गरेका तिमीजस्ताले यसो गर्नु स्वाभाविक हो। मञ्जुश्री, के तिमीलाई ‘प्रज्ञापारमितामा स्थित भएर मैले यसो भनेँ’ भन्ने हुन्छ?”

seven-hundred-lines-116

मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, यदि मलाई ‘प्रज्ञापारमितामा स्थित भएर मैले यसो भनेँ’ भन्ने हुन्थ्यो भने ‘उपलब्धिमा स्थित भएर यसो भनेँ’, ‘आत्माको धारणामा स्थित भएर यसो भनेँ’ देखि ‘भावको धारणामा स्थित भएर यसो भनेँ’ सम्म पनि हुने थियो। त्यसैले प्रज्ञापारमितामा स्थित भएर यसो भनेको होइन। किन? भगवान्, यदि प्रज्ञापारमितामा मेरो स्थिति हुन्थ्यो अथवा अस्थिति हुन्थ्यो भने त्यो प्रज्ञापारमिता हुने थिएन। तर, भगवान्, आत्माको स्थिति नै प्रज्ञापारमिताको स्थिति हो: अस्थिति, अनुद्भव, अवकाशरहित र नउठ्ने स्थिति। यस्तो स्थिति कुनै धर्मको स्थिति होइन। त्यसैले त्यो अचिन्त्य स्थिति, प्रज्ञापारमिताको स्थिति हो।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.166]

seven-hundred-lines-117

“भगवान्, ‘प्रज्ञापारमिता’ भनेको सबै धर्महरूको जुन अनुत्पाद हो, त्यही हो। प्रज्ञापारमिता भन्ने नाम अचिन्त्यधातुको नाम हो। जुन अचिन्त्यधातु हो, त्यही अनुत्पादधातु हो। जुन अनुत्पादधातु हो, त्यही धर्मधातु हो। जुन धर्मधातु हो, त्यही निःसमुदाचारधातु हो। जुन निःसमुदाचारधातु हो, त्यही अचिन्त्यधातु हो। जुन अचिन्त्यधातु हो, त्यही आत्मधातु हो। जुन आत्मधातु हो, त्यही प्रज्ञापारमिताधातु हो। यसरी प्रज्ञापारमिताधातु र आत्मधातु अद्वय हुन्, दुई भागमा छुट्टिने होइनन्।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.167]

seven-hundred-lines-118

“यो अद्वय र दुई भागमा नछुट्टिने भएकाले अचिन्त्यधातु हो। अचिन्त्यधातु भएकाले अनुत्पादधातु हो। अनुत्पादधातु भएकाले धर्मधातु हो। धर्मधातु भएकाले निःसमुदाचारधातु हो। निःसमुदाचारधातु भएकाले अचिन्त्यधातु हो। अचिन्त्यधातु भएकाले आत्मधातु हो। आत्मधातु भएकाले प्रज्ञापारमिताधातु हो। प्रज्ञापारमिताधातु भएकाले अचिन्त्यधातु हो। अचिन्त्यधातु भएकाले यो उत्पन्न हुँदैन। जुन उत्पन्न हुँदैन, त्यो विद्यमान हुँदैन। जुन विद्यमान हुँदैन, त्यो विनष्ट हुँदैन। जुन विनष्ट हुँदैन, त्यो अचिन्त्य हो। यसरी तथागतधातु र आत्मधातु अद्वय हुन्, दुई भागमा छुट्टिने होइनन्।”

seven-hundred-lines-119

“भगवान्ले ‘आत्मभावना नै प्रज्ञापारमिताभावना हो’ भन्नुभएको पनि यही हो। किन? भगवान्, प्रज्ञापारमिता आत्मधातुकै नाम हो। किन? जसले आत्मधातु जान्छ, उसले असङ्गता जान्छ। जसले असङ्गता जान्छ, उसले कुनै धर्म जान्दैन। किन? किनभने अचिन्त्य ज्ञान नै बुद्धज्ञान हो। बुद्धज्ञान कुनै धर्मको ज्ञान होइन। किन? त्यो ज्ञान परमार्थमा विद्यमान छैन। जुन परमार्थमा विद्यमान छैन, त्यसले कसरी धर्मचक्र प्रवर्तन गर्ला? जब त्यो

ज्ञान परमार्थमा विद्यमान छैन, तब त्यो असङ्ग छ। जब असङ्ग छ, तब त्यो भावरूप छैन। जब भावरूप छैन, तब त्यो विषयरहित छ। जब विषयरहित छ, तब त्यो आश्रयरहित छ। जब आश्रयरहित छ, तब त्यो अप्रतिष्ठित छ। जब अप्रतिष्ठित छ, तब त्यो न उत्पन्न गरिएको छ, न प्राप्त गरिएको छ, न उत्पन्न हुनेछ। किन? त्यो ज्ञान न गुणबाट संस्कृत छ, न अगुणबाट संस्कृत छ। किन? त्यो ज्ञान चिन्तनातीत छ। त्यसद्वारा गुण वा अगुण कसरी निर्देश गर्न सकिएला? त्यो ज्ञान चिन्तनातीत भएकाले अचिन्त्य छ। यस्तो ज्ञान अनुपलब्धिको योगले बुद्धज्ञान हो। त्यस ज्ञानले कुनै धर्म पूर्णतः बुझेको वा जानेको पनि छैन। त्यो ज्ञान पूर्वान्तबाट आएको होइन, अपरान्तबाट आएको पनि होइन। त्यो ज्ञान पहिले उत्पन्न भएको पनि छैन, पहिले अनुत्पन्न रहेको भन्ने पनि छैन, किनभने यसको उत्पत्ति नै भएको छैन। जुन उत्पन्न भएको छैन, त्यो अन्तर्धान हुनेछैन, उच्छेद हुनेछैन। त्यस ज्ञानजस्तो अरू कुनै ज्ञान पनि छैन। त्यसैले त्यो अचिन्त्य र असदृश ज्ञान हो। त्यस ज्ञानको आदि, मध्य र अन्त्य पनि उपलब्ध हुँदैन। त्यसैले त्यो आकाशसमान ज्ञान हो। त्यस ज्ञानको समान वा असमान पनि उपलब्ध हुँदैन। त्यसैले त्यो असमसम ज्ञान हो। त्यस ज्ञानको प्रतिरूप हुने अर्को ज्ञान पनि उपलब्ध हुँदैन। त्यसैले त्यो अप्रतिरूप ज्ञान हो।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.169]

seven-hundred-lines-120

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, के यो ज्ञान अकुप्य होइन?” मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, यो ज्ञान अकृतक छ, त्यसैले अकुप्य छ। जस्तो, भगवान्, छाप नमारिएको कार्षापणलाई न खोटो, न सक्कली भनी गणना गरिन्छ। त्यसरी नै यो ज्ञान न बनाइएको छ, न सञ्चित गरिएको छ, न जन्माइएको छ, न उत्पन्न गरिएको छ, न निरुद्ध गरिएको छ। त्यसैले यो अकुप्य छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.171]

08 गम्भीर उपदेशको अर्थ बुझ्नु

seven-hundred-lines-121

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई सम्बोधन गर्नुभयो, “मञ्जुश्री, यसरी निर्देश गरिएको तथागतज्ञानको यो निर्देश कसले स्वीकार गर्नेछन्?”

seven-hundred-lines-122

मञ्जुश्रीले भन्नुभयो, “भगवान्, जो न संसारधर्मी हुनेछन्, न परिनिर्वाणधर्मी, तिनले स्वीकार गर्नेछन्; जो सत्कायबाट विचलित भएका छैनन्, जसका राग, द्वेष र मोह क्षीण भएका छैनन्, तिनले स्वीकार गर्नेछन्। किन? किनभने अक्षय क्षीण हुँदैन, पूर्ण क्षयमा जाँदैन। जो संसारबाट पार गएका छैनन्, तर संसारमा गर्निँदैनन्; जो मार्गबाट रहित छैनन्, तर मार्गको धारणा पनि उत्पन्न गर्दैनन्—तिनले यस वचनको अर्थ बुझ्नेछन्।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.173]

seven-hundred-lines-123

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “साधु, साधु, मञ्जुश्री! तिमीले यो वचन राम्रोसँग भनेका छौ।”

seven-hundred-lines-124

त्यस बेला आयुष्मान् महाकाश्यपले भगवान्‌लाई भन्नुभयो, “भगवान्, भविष्यमा यस गम्भीर धर्मविनय र यस गम्भीर प्रज्ञापारमितालाई सुन्ने, स्वीकार गर्ने, बुझ्ने वा ग्रहण गर्ने कोही हुनेछन्?”

seven-hundred-lines-125

तब भगवान्‌ले आयुष्मान् महाकाश्यपलाई भन्नुभयो, “काश्यप, भविष्यमा यस गम्भीर धर्मविनय र यस गम्भीर प्रज्ञापारमितालाई सुन्ने, स्वीकार गर्ने, बुझ्ने वा ग्रहण गर्ने ती भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक र उपासिकाहरू यही सभामा छन्।”

seven-hundred-lines-126

“जस्तो, काश्यप, कुनै गृहपति वा गृहपतिपुत्र एक लाख मूल्यको मणिरत्न हराउँदा दुःखी र खिन्न होस्। त्यही रत्न फेरि पाउँदा ऊ सुखी र प्रसन्न होस्, र उसको मनसिकारबाट व्याकुलता हटोस्। त्यसरी नै ती भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक र उपासिकाहरूले अजात, अनुत्पन्न, प्रकृतिले परिनिर्वृत…भावरूप नभएको यस गम्भीर प्रज्ञापारमितालाई नसुन्दा यस्तो सोच्नेछन्: ‘हामीले त अजात, अनुत्पन्न, प्रकृतिले परिनिर्वृत…भावरूप नभएको यस्तो गम्भीर प्रज्ञापारमिता सुन्न पाएका छैनौँ।’ पछि त्यो सुनेर उनीहरू प्रसन्न, सुखी र सुमन हुनेछन्, उनीहरूको मनसिकारबाट व्याकुलता हट्नेछ। अनि यसो भन्नेछन्: ‘आज हामीले बुद्धदर्शन पायौँ, तथागतको सेवा गर्न पायौँ; किनभने हामीले यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता…अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न प्रज्ञापारमिता सुन्यौँ।’”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.179]

seven-hundred-lines-127

“जस्तो, काश्यप, त्रयस्त्रिंश देवताहरू पारियात्र कोविदार वृक्षमा कोपिला आएको देखेर ‘चाँडै यो पारियात्र कोविदार पूरै फुल्नेछ’ भन्दै प्रसन्न र आनन्दित हुन्छन्। त्यसरी नै ती भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक र उपासिकाहरू अजात, अनुत्पन्न…भावरूप नभएको यस गम्भीर प्रज्ञापारमितालाई सुनेर प्रसन्न र आनन्दित हुनेछन्। भविष्यमा यो सुनेर जो प्रसन्न र आनन्दित हुनेछन्, काश्यप, उनीहरू मेरो यही सभामा थिए भन्नेमा निश्चित होऊ। भविष्यमा उनीहरूमा हुने त्यो प्रसन्नता र आनन्दका कारण उनीहरू चाँडै पूर्ण रूपमा फुल्नेछन्—अर्थात्

सबै बुद्धधर्महरूमा पूर्ण विकसित हुनेछन्—भन्ने अपेक्षा गर्नुपर्छ। काश्यप, अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता तथागतको देहावसानपछि भविष्यमा टिक्ने र फैलिने कुरा पनि बुद्धको अधिष्ठान र प्रभावले हो भनी जान्नुपर्छ। त्यसैले, काश्यप, अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता सुन्नेहरूको यो पहिलो श्रवण होइन।"

seven-hundred-lines-128

"जस्तो, काश्यप, मणिकार कुनै मणिरत्न देखेर प्रसन्न हुन्छ भने यसमा निश्चित हुनुपर्छ: 'उसले यो मणिरत्न पहिलो पटक देखेको होइन; यस मणिकारले पहिले पनि क्रमशः यो रत्न देखेको छ।' त्यसरी नै अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता सुनेर जो प्रसन्न, आनन्दित, उत्साहित र प्रीतिसौमनस्यले भरिएका हुनेछन्, काश्यप, यो उनीहरूको पहिलो श्रवण होइन। काश्यप, जो यसो भन्नेछन्: 'कुमारभूत मञ्जुश्रीको प्रज्ञापारमिताको निर्देश...अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न प्रज्ञापारमिताको यही निर्देश नै सुनाउनुहोस्', तिनले पहिले पनि क्रमशः कुमारभूत मञ्जुश्रीको सेवा गरेका हुनेछन्।"

seven-hundred-lines-129

"जस्तो, काश्यप, कुनै पुरुष केही कामले कुनै गाउँ, नगर, निगम वा जनपदमा गएको होस्। पछि अर्को पुरुष आएर त्यस नगरको प्रशंसा गरोस्; त्यहाँका रमणीय आराम, जनपद, पोखरी, उद्यान, मूल, दह, तलाउ, फूल र फलहरूको प्रशंसा गरोस्। त्यो सुनेर ऊ सन्तुष्ट होस् र प्रसन्न भएर पटकपटक आग्रह गरोस्: 'भद्र पुरुष, फेरि त्यसैको वर्णन गर्नुहोस्।' तब वर्णन गर्ने पुरुष यसमा निश्चित हुन्छ: 'यस पुरुषले त्यो नगर र त्यहाँका रमणीय आराम, जनपद, पोखरी, उद्यान, मूल, दह, तलाउ, फूल र फलहरू पहिले अनुभव गरेको छ।' किन? किनभने सुनेर ऊ सन्तुष्ट, प्रसन्न, उत्साहित र प्रीतिसौमनस्यले भरिन्छ। त्यसरी नै, काश्यप, जसले कुमारभूत मञ्जुश्रीको सेवा गरेका छन्, बारम्बार उहाँकहाँ गएका र प्रश्न

गरेका छन्, तिनले अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता सुनेर प्रचुर प्रीति र प्रमोद अनुभव गर्नेछन्; तिनमा प्रचुर प्रीति र प्रमोद उत्पन्न हुनेछ। अनि भन्नेछन्: 'हामी यही प्रज्ञापारमिताको निर्देश...अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न प्रज्ञापारमिताको यही निर्देश नै सुनौँ।'"

seven-hundred-lines-130

तब आयुष्मान् महाकाश्यपले भगवान्लाई भन्नुभयो, "भगवान्, तपाईंले निर्देश गर्नुभएका यी नै भविष्यका श्रद्धावान् कुलपुत्र र कुलपुत्रीहरूका आकार, लक्षण र सङ्केत हुनेछन्?"

seven-hundred-lines-131

भगवान्ले भन्नुभयो, "यस्तै हो, काश्यप, तिमीले भनेजस्तै हो। मैले अहिले निर्देश गरेका यी नै भविष्यका श्रद्धावान् कुलपुत्र र कुलपुत्रीहरूका आकार, लक्षण र सङ्केत हुनेछन्।"

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.184]

seven-hundred-lines-132

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, "भगवान्, आकाररहित, लक्षणरहित र सङ्केतरहित त्यस धर्मको, अनि आकाररहित...सङ्केतरहित प्रज्ञापारमिताको आकार, लक्षण वा सङ्केत कसरी होला? भगवान्को धर्मदेशना पनि आकाररहित, लक्षणरहित... सङ्केतरहित छ। त्यसो भए आकाररहित, लक्षणरहित...सङ्केतरहितको निर्देश कसरी होला?"

09 सुन्नु, धारण गर्नु र मनन गर्नु

seven-hundred-lines-133

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता देशना गरिँदा जसले स्वीकार गर्नेछन्...पूरा सिक्नेछन्, ती कुलपुत्र र कुलपुत्रीहरूका आकार, लक्षण र सङ्केत यिनै हुनेछन्। मञ्जुश्री, जहाँ प्रज्ञापारमिताको प्रकाशन हुन्छ, त्यहाँ सबै बुद्धधर्महरूको प्रकाशन भएको देख्नुपर्छ; त्यहाँ अचिन्त्यताको प्रकाशन भएको देख्नुपर्छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.187]

seven-hundred-lines-134

“मञ्जुश्री, पहिले बोधिसत्त्वचर्या गर्दा मैले जुन कुशलमूलहरू सञ्चित गरेँ र जसद्वारा यो अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि पूर्णतः बुझेँ, ती कुशलमूलहरू सञ्चित गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ, स्वीकार गर्नुपर्छ, लेख्नुपर्छ, धारण गर्नुपर्छ, वाचन गर्नुपर्छ, उपदेश दिनुपर्छ, स्वाध्याय गर्नुपर्छ, प्रवर्तन गर्नुपर्छ, पूरा सिक्नुपर्छ, योनिशः मनसिकार गर्नुपर्छ र भावना गर्नुपर्छ। यसलाई आफ्नो शक्ति र बलअनुसार फूल, धूप, गन्ध, माला, लेप, सुगन्धित चूर्ण, चीवर, छत्र, ध्वज, घण्टा, पताका, वैजयन्ती, दीप र प्रणामलगायतका पूजाद्वारा पूजा र सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-135

“श्रावक र प्रत्येकबुद्धका सबै भूमिहरू पार गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.190]

seven-hundred-lines-136

“मञ्जुश्री, अवैवर्तिक भूमिमा प्रवेश कसरी हुन्छ भन्ने सुन्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-137

“मञ्जुश्री, जति धर्महरू छन्, ती सबैलाई अनुत्पादको समतामा स्वीकार गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-138

“मञ्जुश्री, सबै धर्महरू पूर्णतः बुझ्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-139

“मञ्जुश्री, ‘तथागतले सबै धर्महरू पनि पूर्णतः बुझेका छैनन्’ भन्ने यो निर्देश स्वीकार गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ। किन? किनभने पूर्णतः बुझ्ने, जसद्वारा पूर्णतः बुझिने वा जसलाई पूर्णतः बुझिने हो, त्यस्तो कुनै धर्म विद्यमान वा उपलब्ध हुँदैन।”

seven-hundred-lines-140

“यसरी अर्थको यो गति स्वीकार गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-141

“‘बोधि नभएको कुनै धर्म छैन’ भनी स्वीकार गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-142

“सबै धर्महरूबारे विकल्प नगर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ... सत्कार गर्नुपर्छ। किन? प्रज्ञापारमिताले कुनै धर्मको परिनिष्पत्ति न स्थापित गर्छ, न उत्पन्न गर्छ, न देखाउँछ।”

seven-hundred-lines-143

“‘सबै धर्महरू न क्लिष्ट हुन्छन्, न शुद्ध हुन्छन्’ भन्नेमा प्रवेश गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-144

“‘सबै धर्महरू न विगत हुन्, न भविष्य, न वर्तमान’ भनी स्वीकार गर्न र यसमा प्रवेश गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ। किन? मञ्जुश्री, अनुत्पाद न विगत हो, न भविष्य, न वर्तमान। किन? किनभने सबै धर्महरू अनुत्पादमा समाविष्ट हुन्छन्।”

seven-hundred-lines-145

“यस्ता सबै धर्महरूबारे निःसंशय हुन चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-146

“मञ्जुश्री, तीन परिवर्त र बाह्र आकार भएको धर्मचक्र कसरी प्रवर्तन हुन्छ, त्यो सुन्न, त्यसको प्रतिपत्ति गर्न, त्यसलाई स्वीकार गर्न र त्यसमा प्रवेश गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-147

“सबै सत्त्वलाई मैत्रीले व्याप्त गर्न चाहने तर सत्त्वको धारणामा नअडिन चाहने, सारा लोकसँग विवाद नगर्न चाहने र सारा लोकको अनुपलब्धि बुझ्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमिता सुन्नुपर्छ...सत्कार गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-148

“यसै गरी, सबै धर्महरूको अनुत्पाद बुझ्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा अनुपलब्धिको योगले शिक्षा लिनुपर्छ।”

10 गुण र लाभबारे प्रश्न

seven-hundred-lines-149

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, निर्गुण प्रज्ञापारमिताको गुण के हो, लाभ के हो? केही गर्न समर्थ नभएको, उत्पन्न नगर्ने, विनाश नगर्ने, कुनै धर्म न सञ्चय गर्ने न हटाउने, चेष्टारहित, व्यापाररहित, स्वभाव नजान्ने, स्वभाव नदेख्ने, कुनै धर्म नदिने र कुनै धर्मको विरोध नगर्ने प्रज्ञापारमिताको गुण के हो, लाभ के हो? भगवान्, सबै धर्महरूमा भिन्नता नबनाउने, तिनलाई एक नबनाउने, अनेक नबनाउने, अकृत र गर्नुपर्ने नभएको, अक्षय र अविनाशी प्रज्ञापारमिताको गुण के हो, लाभ के हो? पृथग्जनका धर्म, अर्हत्का धर्म, प्रत्येकबुद्धका धर्म, बोधिसत्त्वका धर्म र बुद्धधर्महरू समेत नदिने, नहटाउने; संसार नथुपार्ने, निर्वाणमा ननिकाल्ने; बुद्धधर्महरू नदिने, विनाश नगर्ने; न चिन्त्य, न अचिन्त्य; न गर्ने, न विकार गर्ने; कुनै धर्म न उत्पन्न गर्ने, न निरोध गर्ने, न उच्छेद गर्ने, न शाश्वत बनाउने; न ल्याउने, न लैजाने; न विविक्त बनाउने, न अविविक्त बनाउने; न द्वय बनाउने, न अद्वय बनाउने—भगवान्, यस्तो प्रज्ञापारमिताको गुण के हो, लाभ के हो?”

seven-hundred-lines-150

तब भगवान्‌ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, प्रज्ञापारमिताका गुणहरू यिनै हुन्—भावरूप नहुनु र चेष्टारहित हुनु सम्मका—भनी जान्नुपर्छ। फेरि, मञ्जुश्री, बोधिसत्त्वसमाधिमा शिक्षा लिन र त्यसलाई पूरा गर्न चाहने बोधिसत्त्व महासत्त्वले यही प्रज्ञापारमितामा अशिक्षाको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। जुन समाधिमा स्थित भएर सबै बुद्ध भगवान्‌हरू देखिन्छन्, त्यसद्वारा उहाँहरूका बुद्धक्षेत्रहरू देख्न, नामहरू जान्न, उहाँहरूको अनुत्तर पूजा गर्न, उहाँहरूको धर्मदेशनामा प्रवेश गर्न र त्यसलाई स्वीकार गर्न चाहनेले यही प्रज्ञापारमितामा शिक्षा लिनुपर्छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.205]

seven-hundred-lines-151

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्‌लाई भन्नुभयो, “भगवान्, कुन कारणले यसलाई प्रज्ञापारमिता भनिन्छ?”

seven-hundred-lines-152

भगवान्‌ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, अनुत्पन्न र अनिरुद्ध भएकाले प्रज्ञापारमिता भनिन्छ; अर्थात् आदिदेखि शान्त, ननिस्कने, गर्नुपर्ने नभएको…भावरूप नभएकाले। जुन भावरूप नहुनु हो, त्यही प्रज्ञापारमिता हो। मञ्जुश्री, बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूले प्रज्ञापारमिताको भावना यस कारणले गरून् भन्ने अपेक्षा गर्नुपर्छ। सबै धर्महरूमा अगोचर हुनु नै बोधिसत्त्व महासत्त्वहरूको गोचर हो। यसमा चर्या गर्ने बोधिसत्त्व महासत्त्वलाई आफ्नो गोचरमा अधि बढेको भनिन्छ। अगोचर भनिने यही गोचर सबै यानहरूको हो। किन? किनभने यो गोचर अकृत छ। त्यसैले अगोचर भनिन्छ।”

seven-hundred-lines-153

फेरि कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, कुन क्षेत्रमा चर्या गर्ने बोधिसत्त्व महासत्त्वले चाँडै अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि पूर्णतः बुझ्नेछ?”

seven-hundred-lines-154

तब भगवान्ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, प्रज्ञापारमितामा चर्या गर्ने बोधिसत्त्व महासत्त्वले चाँडै अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि पूर्णतः बुझ्नेछ। मञ्जुश्री, ‘एकव्यूह’ नामको समाधि छ। त्यस समाधिमा चर्या गर्ने बोधिसत्त्व महासत्त्वले चाँडै अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि पूर्णतः बुझ्नेछ।”

11 एकव्यूह समाधि

seven-hundred-lines-155

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, बोधिसत्त्व महासत्त्वले एकव्यूह समाधिमा कसरी प्रवेश गर्नुपर्छ? कुन कारणले यसलाई एकव्यूह समाधि भनिन्छ?”

seven-hundred-lines-156

भगवान्ले भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, ‘एकव्यूह’ अनुत्पादको नाम हो। एकव्यूह समाधिमा प्रवेश गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले पहिले प्रज्ञापारमिताबारे सोधपुछ गर्नुपर्छ। त्यसपछि एकव्यूह समाधिमा प्रवेश गर्नेछ। किन? मञ्जुश्री, अनुत्पाद न हल्लिन्छ, न प्रतिरोधले हल्लाउन सकिन्छ, न विचलित गर्न सकिन्छ। यो अचिन्त्य, चिन्तनको विषय बनाउन नसकिने र चिन्तनातीत छ।”

seven-hundred-lines-157

“मञ्जुश्री, एकव्यूह समाधिमा प्रवेश गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले एकान्त शयनासनको व्यवस्था गर्नुपर्छ र असंसर्गमा रमाउनुपर्छ। सबै निमित्तमा मनसिकार नगरी पर्लेंटी कसी बस्नुपर्छ। त्यहाँ एक तथागतको मनसिकार गर्नुपर्छ र सबै धर्महरूको पनि अनुपलब्धिको योगले मनसिकार गर्नुपर्छ। जुन तथागतको मनसिकार गरिन्छ, उहाँको नाम लिनुपर्छ। त्यो नाम सुनेर थाहा पाएपछि, ती तथागत जुन दिशामा हुनुहुन्छ, त्यही दिशातिर मुख फर्काएर बस्नुपर्छ। यसरी ती तथागतको मनसिकार गर्नेले उहाँलाई मनसिकार गर्दा विगत, भविष्य र वर्तमानका बुद्ध भगवान्हरूको पनि मनसिकार गरेको हुनेछ। किन? किनभने यो तथागतत्व एउटै छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.212]

seven-hundred-lines-158

“मञ्जुश्री, जसरी एक तथागतका बुद्धगुण अप्रमेय छन् र प्रतिभान अप्रमेय छ, त्यसरी नै एकव्यूह समाधि प्राप्त भएपछि एक अनुत्पादका अप्रमेय धर्मोपदेशविशेषहरू प्रकट हुनेछन् भन्ने अपेक्षा गर्नुपर्छ—तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धहरूले सुनाउनुभएका धर्मोपदेशहरू। आनन्दले जति धर्मोपदेश धारण गरेका छन्, त्यति धर्मोपदेश उसको प्रतिभामा स्फुरित हुनेछन्। यो एकव्यूह समाधि पूरा गरेर, आफ्नो आयु जति छ त्यतिञ्जेल, सन्दर्भसहित धर्म देशना गर्दै ऊ रहन सक्नेछ।”

seven-hundred-lines-159

“मञ्जुश्री, बोधिसत्त्वयानमा प्रवेश गरेका कसैलाई ‘यो एकव्यूह समाधि कुन हो?’ भन्ने भए, उसलाई यसो भन्नुपर्छ: ‘अचिन्त्य गुणहरूको जुन वर्णन गरिएको छ, त्यसलाई अपनाएर आचरण गर। जति-जति त्यसलाई अपनाएर आचरण गर्नेछौ, त्यति-त्यति यस

समाधिका गुणहरू देख्नेछौ। उपदेश दिइएको विधिअनुसार चल्दा तिमी निरुत्साहित हुनेछैनौ।' तर उपलब्धिको दृष्टि, वस्तुको दृष्टि...भावको दृष्टि राख्नेहरूले यो समाधि पूरा गर्न सक्दैनन्।"

seven-hundred-lines-160

"जस्तो, मञ्जुश्री, कुनै पुरुषसँग अमूल्य तर निखारिएको नभएको मणिरत्न होस्। अर्को पुरुषले उसलाई सोधोस्: 'भद्र पुरुष, यो मणिरत्नको मूल्य कति हो? यसको गुण के हो?' उसले जवाफ देओस्: 'भद्र पुरुष, जानिराख, यस मणिरत्नका गुण अप्रमेय छन्।' त्यसपछि रत्न निखार्न दिँदै भनोस्: 'पहिले यो मणिरत्न निखार; त्यसपछि जान्नेछौ।' त्यो पुरुषले मणिरत्न लिएर निखार्ने उपकरणले निखारोस्। यसरी निखारिँदा त्यो रत्न अतुलनीय मूल्यको बन्छ। जति-जति निखार्छ, त्यति-त्यति त्यसका गुणहरू देख्छ। त्यसरी नै, मञ्जुश्री, कुलपुत्र वा कुलपुत्री जब-जब यस समाधिमा समापन्न हुन्छ, यसमा प्रवेश गर्छ, तब-तब यस समाधिका गुणहरू देख्छ।"

seven-hundred-lines-161

"जस्तो, मञ्जुश्री, सूर्यमण्डलको परिधिमा किरणहरूले नढाकेको कुनै भाग हुँदैन। त्यसरी नै एकव्यूह समाधिमा पुगेपछि, प्रवेश गरेर प्राप्त गरेपछि, प्रज्ञापारमिताको देशना नहुने कुनै धर्मदेशना हुँदैन। यसरी गहिरिएर बुझ्नेले अजाततासँग विरोध भएको कुनै धर्म देख्दैन।"

seven-hundred-lines-162

"जस्तो, मञ्जुश्री, चार पुरुषहरूले महासमुद्रका चार दिशाबाट पानी उबाए भने उनीहरूले उबाएको सबै पानी एउटै रसको—नुनिलो रसको—हुन्छ। त्यसरी नै मैले दिएको जुनसुकै धर्मदेशना एउटै रसको छ: अनुत्पादको रस, अभावको रस, विरागको रस, विमुक्तिको रस र निरोधको रस। त्यसैले यस समाधिले सम्पन्न कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले जुन-जुन धर्मको देशना

गर्छ, त्यो सबै एउटै रसको देशना गर्नेछ: अनुत्पादकै रस, अभावकै रस, विरागकै रस, विमुक्तिकै रस र निरोधकै रस। मञ्जुश्री, यो समाधि प्राप्त भएपछि त्यस कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले चाहेमा मैले देशना गरेको जुनसुकै धर्म भन्न, निर्देश गर्न र उपदेश दिन सक्नेछ। यसरी यो समाधि प्राप्त गरेर उसले जुनसुकै देशना गर्दा पनि त्यो सबैलाई अजात, अनुत्पन्न र भावरूप नभएको भनी अनुपलब्धिको योगले देशना गर्नेछ।”

seven-hundred-lines-163

“फेरि, मञ्जुश्री, यो समाधि प्राप्त गरेर बोधिसत्त्व महासत्त्वले बोधिपाक्षिक धर्महरू चाँडै पूरा गर्नेछ र चाँडै अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि पूर्णतः बुझ्नेछ।”

seven-hundred-lines-164

“फेरि, मञ्जुश्री, बोधिसत्त्व महासत्त्वले आत्मधातुदेखि धर्मधातुसम्म न उत्पत्ति देख्छ, न निरोध, न एकत्व, न अनेकत्व भने यस्तो क्षान्ति भएको बोधिसत्त्व महासत्त्वले पनि चाँडै अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि पूर्णतः बुझ्छ। जसले अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिको चिन्तन वा विकल्प गर्दैन, त्यस कुलपुत्रको यो क्षान्ति पनि बोधिसत्त्वधर्म र बुद्धधर्महरूको प्राप्तिका लागि हुन्छ; उसले बुद्ध बन्नका लागि बोधिको याचना गर्दैन। मञ्जुश्री, यस क्षान्तिले त्यस कुलपुत्रलाई चाँडै अनुत्तर सम्यक्सम्बोधितर्फ पुऱ्याउँछ भन्छु। ‘सबै धर्महरू बुद्धधर्म हुन्’ भनी स्वीकार गर्ने र नखुम्चिने व्यक्तिलाई पनि म अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिमा अवैवर्तिक भन्छु। यो निर्देश सुन्दा खिन्नता वा शङ्कामा नपर्ने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीलाई सबै बुद्धधर्महरूबाट अविरहित भन्नुपर्छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.219]

12 अनुपलब्धिद्वारा अभ्यास

seven-hundred-lines-165

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, के अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि कुनै हेतुबाट निस्केको हो?”

seven-hundred-lines-166

भगवान्ले भन्नुभयो, “होइन, मञ्जुश्री। अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि न हेतु हो, न हेतुबाट निस्केको हो। किन? अनुत्पाद वा अभाव न हेतु हो, न हेतुबाट निस्केको हो। किन? किनभने सबै धर्महरू अजात छन्।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.221]

seven-hundred-lines-167

“त्यसैले, मञ्जुश्री, यो निर्देश सुन्दा निरुत्साहित नहुने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीलाई पनि म अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिमा अवैवर्तिक भन्छु।”

seven-hundred-lines-168

“त्यसैले, मञ्जुश्री, यहाँ गम्भीर प्रज्ञापारमिता निर्देश गरिँदा नखुम्चिने…निरुत्साहित नहुने भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक र उपासिकाहरू मेरो शरणमा आएका हुन्, मेरो अनुसरणमा प्रव्रजित भएका हुन्; म तिनको शास्ता हुँ।”

seven-hundred-lines-169

“मञ्जुश्री, यहाँ गम्भीर प्रज्ञापारमितामा शिक्षा नलिने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले बोधिसत्त्वशिक्षामा शिक्षा लिएको हुँदैन।”

seven-hundred-lines-170

“जस्तो, मञ्जुश्री, जति वनस्पतिसमूह, बीजसमूह, घाँस, झाडी, औषधि र रूखहरू उम्रन्छन्, ती सबै महान् पृथ्वीको आश्रय लिएर उम्रन्छन्। त्यसरी नै बोधिसत्त्व महासत्त्वका जति कुशल धर्महरू छन्, ती सबै प्रज्ञापारमिताले सम्हालिएर वृद्धि, विकास र व्यापकता प्राप्त गर्छन्; अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिका सम्बन्धमा तिनले धोका दिँदैनन्।”

seven-hundred-lines-171

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, तपाईंले देशना गर्नुभएको प्रज्ञापारमिताको यस निर्देशलाई यहाँ जम्बूद्वीपका गाउँ, नगर वा जनपदहरूमा स्वीकार गर्ने...देशना गर्ने कोही हुनेछन्?”

seven-hundred-lines-172

तब भगवान्ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “मञ्जुश्री, जसले अहिले प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश सुनेर ‘अर्को जन्ममा पुगेपछि पनि हामीले यही प्रज्ञापारमिताको निर्देश सुनौँ’ भन्ने प्रणिधान गरेका छन्, तिनले सुन्नेछन्...अभावनाको ढङ्गले विस्तारपूर्वक भावना गर्नेछन्। मञ्जुश्री, यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता सुनेर प्रचुर प्रीति र प्रमोद प्राप्त गर्नेहरूको कुशलमूल कमजोर छ भनी म भन्दिनँ। तर, मञ्जुश्री, यो प्रज्ञापारमिताको निर्देश सुन्न चाहनेलाई यसो भन्नुपर्छ: ‘कुलपुत्र, यो सुनेर तिमीलाई के हुन्छ? सुनेपछि श्रद्धा नराखेर निरुत्साहित नबन।’ किन? यहाँ कुनै धर्मको परिनिष्पत्ति निर्देश गरिएको छैन। पृथग्जनका धर्महरूको उत्पत्ति वा विनाश निर्देश गरिएको छैन; न शैक्षका धर्महरूको, न अशैक्षका धर्महरूको, न प्रत्येकबुद्धका धर्महरूको; बुद्धधर्महरूको पनि उत्पत्ति, विनाश वा प्राप्ति निर्देश गरिएको छैन।”

seven-hundred-lines-173

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, कुनै भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक वा उपासिकाले ‘आज तथागतको कुन धर्मकथा चल्यो?’ भनेर सोधे भने म यसो भन्ने थिएँ: ‘सबै धर्मसँग अविरुद्ध कथा।’ किन? भगवान्, अनुत्पादसँग विरोध भएको कुनै धर्म छैन। तर कुनै सत्त्वलाई त्यो कथा बुझ्न सजिलो पनि छैन। किन? किनभने कुनै सत्त्व उपलब्ध हुँदैन।”

seven-hundred-lines-174

“फेरि, भगवान्, म उसलाई यसो भन्ने थिएँ: ‘त्यो “अनुत्पत्ति” नामको धर्मदेशना थियो।’ किन? किनभने सबै धर्महरू अनुत्पादमा समान छन्। त्यस कथामा अर्हत्हरूको थप अधिगम निर्देश गरिएको थिएन, र अर्हत्का धर्महरूले पृथग्जनका धर्महरू कसरी विनष्ट गरेनन् भन्ने पनि थियो। फेरि म यसो भन्ने थिएँ: ‘यस धर्मदेशनामा कुनै सत्त्वले परिनिर्वाण प्राप्त गरेको छैन, अहिले प्राप्त गर्दैन र पछि प्राप्त गर्ने पनि छैन।’ किन? किनभने सत्त्व सर्वथा अनुपलब्ध छ। भगवान्, यसरी सोधिँदा म यस्तो जवाफ दिने थिएँ।”

seven-hundred-lines-175

“फेरि, भगवान्, मबाट यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता सुन्न चाहनेले ‘आज भगवान्सँग तपाईंको कुन कथा चल्यो?’ भनी सोधे म उसलाई यसो भन्ने थिएँ: ‘त्यो सुन्न चाहन्छौ भने “म सुन्छु” भनी मनलाई नफर्काऊ; “म सुन्छु” भन्ने चित्त पनि उत्पन्न नगर। भद्र पुरुष, मायाले बनेको पुरुषको जस्तो प्रज्ञा हुन्छ, त्यस्तै प्रज्ञा उत्पन्न गर। यसरी यो धर्मदेशना बुझ्न सकिन्छ। भद्र पुरुष, यो धर्मदेशना सुन्न चाहन्छौ भने यसरी रह: आकाशमा चराको पदचिह्नजस्तै। यसरी यो धर्मदेशना सुन्न सकिन्छ। यो धर्मदेशना सुन्न चाहन्छौ भने न द्वयमा आलम्बन लिऊ, न अद्वयमा। किन? यहाँ न द्वयको वर्णन गरिएको छ, न अद्वयको वर्णन

गरिएको छ। यो धर्मदेशना सुन्न चाहन्छौ भने आत्माको धारणालाई विनाश नगर, दृष्टिले बनाएका कुराहरूलाई पार नगर, बुद्धधर्महरूलाई आलम्बन बनाएर नसमात र पृथग्जनका धर्महरूबाट नचल।’”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.230]

seven-hundred-lines-176

“भगवान्, सुन्न चाहनेले मलाई सोधे म यस्तो भन्ने थिएँ, यस्तो अनुशासन दिने थिएँ र यसमा स्थापित गर्ने थिएँ। प्रश्न गर्ने कुलपुत्र वा कुलपुत्री यसरी रह्यो र स्थित भयो भने, प्रतिभानको यस मुद्रामा स्थापित उसलाई त्यसपछि अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न यो प्रज्ञापारमिता अझ विस्तारले देशना गर्ने थिएँ।”

seven-hundred-lines-177

तब भगवान्ले कुमारभूत मञ्जुश्रीलाई भन्नुभयो, “साधु, साधु, मञ्जुश्री! तिमीले यो वचन राम्रोसँग भनेका छौ। त्यस कुलपुत्र वा कुलपुत्रीलाई अझ यसो भन: ‘तथागतलाई देख्न चाहनेले यही प्रज्ञापारमिताको भावना अभावनाको योगले गर्नुपर्छ। तथागतको सेवा गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा अनुपलब्धिको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। “तथागत मेरो शास्ता हुनुहुन्छ” भन्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा अनुपलब्धिको योगले शिक्षा लिनुपर्छ।’”

seven-hundred-lines-178

“अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि पूर्णत: बुझ्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा अनभिसंस्कारको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। सबै समाधिको कौशल पूरा गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा अनुपलब्धिको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। सबै समाधिमा

समापन्न हुन चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा अनुपलब्धिको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। किन? किनभने ती समाधिहरू अकृत छन्।”

seven-hundred-lines-179

“यसै गरी, सबै श्रेष्ठ आकारले युक्त सर्वज्ञज्ञान पूरा गर्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा अभावको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। किन? किनभने सबै श्रेष्ठ आकारले युक्त सर्वज्ञज्ञानसम्म पनि अकृत, अनुत्पन्न र भावरूप नभएको छ। सबै धर्महरू निःसरणयुक्त छन्; निःसरण नभएको कुनै धर्म छैन।” “यसरी बुभन्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा…अभावको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। सबै धर्महरू निःसरणरहित छन्; निःसरणयुक्त कुनै धर्म छैन। किन? किनभने सबै धर्महरू अनुत्पन्न छन्। ती धर्महरू जसरी शब्दमा भनिन्छन्, त्यसरी विद्यमान छैनन्। शब्दमा नभनिने भएर पनि विद्यमान वा उपलब्ध छैनन्।” “यसरी जान्न चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा…अभावको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। सबै सत्त्वहरू बोधिका लागि चर्या गर्छन्; बोधिका लागि चर्या नगर्ने कुनै सत्त्व छैन। यसमा निरुत्साहित नहुन चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा…अभावको योगले शिक्षा लिनुपर्छ। किन? किनभने सबै धर्महरू बोधिसमान छन्। जसरी सबै धर्महरू बोधिसमान छन्, र जस्तो बोधि छ, त्यस्तै सबै सत्त्वहरू छन्। जस्ता सबै सत्त्वहरू छन्, त्यस्तै चर्या छ। विद्यमान नहुनाले सबै चर्या अचर्या हो। त्यही बोधि हो। जुन बोधि हो, त्यही अनुत्पाद पनि हो, अजाति पनि हो। यस्ता सबै धर्महरूमा पनि निरुत्साहित नहुन चाहने कुलपुत्र वा कुलपुत्रीले यही प्रज्ञापारमितामा…अभाव र अनुत्पादको योगले शिक्षा लिनुपर्छ।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.235]

seven-hundred-lines-180

“मञ्जुश्री, तथागतको विकुर्वणादेखि तथागतको विक्रीडनसम्म पनि प्रज्ञापारमिताले देखाएको हो। किन? किनभने प्रज्ञापारमिता न देखाउन सकिने छ, न देखाउने नै हो।”

seven-hundred-lines-181

“मञ्जुश्री, यस प्रज्ञापारमिताबाट चार पाउको एउटा गाथाजति मात्र पनि ग्रहण गर्ने, पूरा सिक्ने, धारण गर्ने, वाचन गर्ने...प्रकाश पार्ने भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक र उपासिकाहरूलाई म अवैवर्तिक भन्छु। त्यसअनुसार प्रतिपत्ति गर्नेहरूको त कुरै के भयो! अजात, भावरूप नभएको र अनुत्पन्न यो गम्भीर प्रज्ञापारमिता सुनेर नडराउने, नआत्तिने, त्रासमा नपर्ने र अभ्क स्वीकार गर्ने कुलपुत्र र कुलपुत्रीहरू बोधिका लागि नियत र बुद्धविषयमा स्थित छन् भनी जान्नुपर्छ। उनीहरू सबै बुद्धधर्महरूमा नियत हुनेछन्। मञ्जुश्री, म यो मुद्रा पनि स्थापित गर्छु—बुद्धले अनुमोदन गरेको, तथागतले जानेको र सबै अर्हत्हरूले स्वीकार गरेको मुद्रा। बुद्धहरूको यो समता, असङ्गताको यो प्रकाशन, सबै बुद्धधर्महरूसम्म निर्देश गरिएको छ। मञ्जुश्री, यस मुद्राले अङ्कित बोधिसत्त्वयानका कुलपुत्र वा कुलपुत्री अपायमा जान असमर्थ हुन्छन्; श्रावकभूमि वा प्रत्येकबुद्धभूमिमा जान वा प्रवेश गर्न पनि असमर्थ हुन्छन्।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.238]

13 उपदेशको समापन

seven-hundred-lines-182

त्यसै बेला देवताका इन्द्र शक्र र त्रयस्त्रिंश देवपुत्रहरूले यस प्रज्ञापारमिताको पूजा गर्दै भगवान् र कुमारभूत मञ्जुश्रीमाथि दिव्य चन्दनचूर्ण, दिव्य सुवर्णचूर्ण, दिव्य मन्दार र महामन्दार फूल, दिव्य गन्ध, दिव्य उत्पल, कुमुद र पुण्डरीक वर्षाए र दिव्य वाद्य बजाए।

अनि भने, “यस मुद्राले अङ्कित भएकाहरूका लागि यो कुशलमूल यही अनुत्तर धर्मरत्नको पूजा र बारम्बार श्रवणका लागि होस्।”

seven-hundred-lines-183

देवताका इन्द्र शक्रले यसो भन्नुभयो, “भगवान्, अनुत्पन्न र अजात यस गम्भीर प्रज्ञापारमितालाई यहाँ जम्बूद्वीपमा प्रवर्तन गर्न हामी पनि प्रयत्न गर्नेछौं। त्यस्ता कुलपुत्र र कुलपुत्रीहरूले प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश थोरै कष्टमै सुन्न सकून् र अन्ततः सबै बुद्धधर्महरू पूरा गर्न सकून् भन्ने प्रयत्न गर्नेछौं। भगवान्, जुन कुलपुत्र र कुलपुत्रीहरूले यो निर्देश थोरै कष्टमै सुन्न पाउनेछन्, सुनेर स्वीकार गर्नेछन्, स्वीकार गरेर ग्रहण गर्नेछन्, पूरा सिक्नेछन्... धारण गर्नेछन्, तिनले ‘यो हामीलाई देवताहरूबाट प्राप्त सहायता हो’ भनी निश्चित हुनुपर्छ।”

seven-hundred-lines-184

तब भगवान्ले देवताका इन्द्र शक्रलाई भन्नुभयो, “यस्तै हो, कौशिक। ती कुलपुत्र र कुलपुत्रीहरूमा सबै बुद्धधर्महरूको परिनिष्पत्ति देख्नुपर्छ, र उनीहरू अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिका लागि नियत छन् भन्ने अपेक्षा गर्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-185

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, अधिष्ठान दिनुहोस्! सुगत, ती कुलपुत्र र कुलपुत्रीहरूको हितका लागि यस गम्भीर प्रज्ञापारमिताको निर्देशलाई अधिष्ठान दिनुहोस्!”

seven-hundred-lines-186

यो वचन भनिनेबित्तिकै बुद्धको प्रभावले महान् पृथ्वी छ प्रकारले कम्पित भयो। पृथ्वी कम्पित हुनेबित्तिकै भगवान्ले मुस्कान प्रकट गर्नुभयो। भगवान्ले मुस्कान प्रकट गर्नेबित्तिकै यो त्रिसाहस्रमहासाहस्र लोकधातु महान् प्रकाशले व्याप्त भयो, र तथागतले प्रज्ञापारमिताको यस निर्देशलाई अधिष्ठान दिनुभयो।

seven-hundred-lines-187

तब कुमारभूत मञ्जुश्रीले भगवान्लाई भन्नुभयो, “भगवान्, तथागतले प्रज्ञापारमिताको यस निर्देशलाई अधिष्ठान दिइरहनुभएको यी पूर्वनिमित्तहरू हुन्?”

seven-hundred-lines-188

भगवान्ले भन्नुभयो, “यस्तै हो, मञ्जुश्री। प्रज्ञापारमिताको यस निर्देशलाई अधिष्ठान दिइँदाका पूर्वनिमित्तहरू यिनै हुन्। यी पूर्वनिमित्तबाट प्रज्ञापारमिताको यो निर्देश अधिष्ठित भएको छ भनी जान्नुपर्छ।”

seven-hundred-lines-189

“मञ्जुश्री, जो कुनै धर्मको न विरोध गर्नेछन्, न अनुमोदन गर्नेछन्, तिनीहरू यस मुद्राले अङ्कित छन् भनी जान्नुपर्छ। किन? मञ्जुश्री, उपलब्धि हुँदा नै विरोध वा अनुमोदन हुन्छ। त्यसैले यस मुद्राले अङ्कित भएकाहरूका लागि मैले यो मुद्रा स्थापित गरेको हुँ। किनभने उनीहरूले सुनेर कुनै धर्मको देशना गर्नेछैनन्, विकल्प गर्नेछैनन्। किन? मञ्जुश्री, परमार्थमा सबै धर्महरू अनुत्पन्न भएकाले।”

[सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.246]

seven-hundred-lines-190

भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो। कुमारभूत मञ्जुश्री, ती महाबोधिसत्त्वहरू, ती महाश्रावकहरू, अनि देवता, मानव, असुर र गन्धर्वसहितका लोकले प्रसन्न भएर भगवान्‌को वचनको अनुमोदन गरे।

seven-hundred-lines-191

आर्य भगवती सप्तशतिका प्रज्ञापारमिता समाप्त।

Sources & attribution

Sanskrit · Complete manuscript-based appendix, 84000 (2026), version 1.0.3
https://84000.co/translation/toh24#appendix
Ancient scripture: public domain. Modern edition and apparatus: CC BY-NC-ND 4.0.
Sanskrit edition by Thomas Cruijsen / Bodhinidhi Translation Group, published by 84000: Translating the Words of the Buddha (2026), version 1.0.3. © 84000. CC BY-NC-ND 4.0.
The ancient Sanskrit scripture is in the public domain. The modern scholarly edition and apparatus remain protected under CC BY-NC-ND 4.0 and are reproduced completely without lexical change. Independent Nepali and Hindi translations concern the underlying ancient Sanskrit scripture, not the modern English translation or protected editorial prose. All 248 numbered Sanskrit appendix passages retained in publisher order, including homage and colophon. Only HTML presentation and passage labels are separated into metadata; whitespace is reflowed. No lexical correction, conflation of editions, abridgment or conjectural insertion. Devanagari is a mechanical script conversion of the retained Roman Sanskrit, with the exact Roman text available as the edition reference.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

English · Thomas Cruijsen / Bodhinidhi Translation Group · 84000 (2026), version 1.0.3
https://84000.co/translation/toh24
CC BY-NC-ND 4.0
Translated by Thomas Cruijsen, Bodhinidhi Translation Group, under the patronage and supervision of 84000: Translating the Words of the Buddha. Edited and introduced by Nathaniel Rich; copyedited by Dawn Collins; digital publication by Martina Cotter. First published 2026, version 1.0.3. © 84000. CC BY-NC-ND 4.0. Reproduced as a complete, unaltered edition with ancillary notes and materials under the publisher's stated reuse permission. Complete published EPUB v1.0.3 used because initial HTML rendering includes only the first 98 of 194 body

passages and first 99 of 203 notes. Translation passages 1.1–1.194 and colophon c.1 retained, with all 203 notes, preface, Sanskrit appendix, bibliography and glossary. HTML layout, passage labels and superscript footnote numbers moved into metadata; wording retained, whitespace reflowed. No adaptation, abridgment or English retranslation.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

English comparison edition (not included): Translated by Thomas Cruijsen, Bodhinidhi Translation Group, under the patronage and supervision of 84000: Translating the Words of the Buddha. Edited and introduced by Nathaniel Rich; copyedited by Dawn Collins; digital publication by Martina Cotter. First published 2026, version 1.0.3. © 84000. CC BY-NC-ND 4.0. https://84000.co/translation/toh24.

CC BY-NC-ND 4.0 The complete published English translation and its ancillary materials are retained without substantive alteration. All 203 notes, preface, Sanskrit appendix, publication credits, bibliography and glossary accompany the text. No adaptation of the English is offered. A complete, unaltered human English translation of the Tibetan recension is presented alongside independent Nepali/Hindi translations of the underlying ancient Sanskrit scripture, read in the identified published Sanskrit appendix. This independent project is not endorsed by 84000. Original license

The English text is not part of this language selection. Its edition and reuse conditions are acknowledged as comparison-source metadata.

संस्कृत: Sanskrit edition by Thomas Cruijsen / Bodhinidhi Translation Group, published by 84000: Translating the Words of the Buddha (2026), version 1.0.3. © 84000. CC BY-NC-ND 4.0. All 248 numbered Sanskrit appendix passages retained in publisher order, including homage and colophon. Only HTML presentation and passage labels are separated into metadata; whitespace is reflowed. No lexical correction, conflation of editions, abridgment or conjectural insertion. Devanagari is a mechanical script conversion of the retained Roman Sanskrit, with the exact

Roman text available as the edition reference. CC BY-NC-ND 4.0 for the modern edition; underlying ancient Sanskrit public domain
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

नेपाली: dharma.media: independent direct Sanskrit-to-Nepali translation of the underlying ancient Sanskrit scripture, using the identified complete Sanskrit appendix as the reading witness. AI-assisted draft awaiting editorial and specialist review. Not a translation or adaptation of 84000's protected English or editorial prose. CC BY-NC 4.0 for independent project contributions only to the extent rights exist; modern source edition retains its separate CC BY-NC-ND 4.0 terms
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

हिन्दी: dharma.media: independent direct Sanskrit-to-Hindi translation of the underlying ancient Sanskrit scripture, using the identified complete Sanskrit appendix as the reading witness. AI-assisted draft awaiting editorial and specialist review. Not a translation or adaptation of 84000's protected English or editorial prose. CC BY-NC 4.0 for independent project contributions only to the extent rights exist; modern source edition retains its separate CC BY-NC-ND 4.0 terms
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Editorial status: Project Nepali and Hindi editions are independently prepared from the identified source-language witness, with published translations consulted for comparison. The exact translation basis and any editorial corrections are documented in the source records. Draft editions await human editorial and specialist validation. Passage alignment indicates a corresponding sentence or meaning group, not a claim of word-for-word equivalence.

नेपाली · Edition notes

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.71** यहाँ रोजिएको संस्कृत संस्करणमा अन्तिम 'त्रासमा पर्नेछन्' भन्ने क्रियाअघि 'न' छैन। तर अघिपछिका समान वाक्यहरूमा यो निषेध छ। प्रसङ्गअनुसार अनुवादमा निषेध थपेर [त्रासमा नपर्ने] लेखिएको छ; मूल संस्कृत जस्ताको तस्तै राखिएको छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.103** आनन्तर्य कर्म अत्यन्त गम्भीर अकुशल कर्म हुन्। यस प्रसङ्गको कथन धर्महरूमा छुट्टाछुट्टै स्थापित स्वभाव नपाइनुसँग सम्बन्धित छ; त्यस्ता कर्म गर्नु उचित हुन्छ भन्ने होइन। पछि मूलमै “अभावत्व”लाई समान प्रकृतिको आधार भनेर स्पष्ट गरिएको छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.105** यस खण्डमा विनयका पदहरूलाई शाब्दिक खेलद्वारा उल्टो अर्थमा प्रयोग गरिएको छ। “मूल–अमूल” र “अधिकरण–अध्यारोप” त्यसका उदाहरण हुन्। “कल्पिक–अकल्पिक”लाई बौद्ध संस्कृत शब्दकोशअनुसार विनयमा उचित–अनुचित भन्ने अर्थमा अनुवाद गरिएको छ। यो प्रसङ्ग मूल आपत्ति गर्न वा शील तोड्न दिइएको व्यवहारिक अनुमति होइन। लगत्तै उक्त “मार्ग”लाई समता भनेर स्पष्ट गरिएको छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.113** यहाँ संस्कृतमा “अविनय शमित हुन्छ, विनय होइन” भनिएको छ। नेपाली र हिन्दीले यही व्याकरण पछ्याएका छन्। छेउमा दिइएको तिब्बतीमा आधारित अङ्ग्रेजी संस्करणको वाक्यरचना यस ठाउँमा फरक छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.121** यहाँ बोधि र पाँच आनन्तर्य कर्मलाई समान प्रकृतिको भन्नुको कारण मूलमै ‘अभावत्व’ भनिएको छ—स्थापित वस्तुका रूपमा तिनको अस्तित्व नपाइनु। यो तिनका नैतिक परिणाम समान हुन् भन्ने कथन होइन। आनन्तर्य कर्महरू अत्यन्त गम्भीर अकुशल कर्म हुन्।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.133** यो वाक्य एउटै अचिन्त्य विषय र त्यसको कालातीतताको प्रसङ्गमा छ। “भगवान्ले सम्बोधि प्राप्त गर्दा…” भन्ने संस्कृतको सङ्क्षिप्त रचनालाई त्यसैअनुसार पढिएको छ; भविष्यका सबै व्यक्ति अहिले नै बुद्ध भइसके भन्ने कालक्रमसम्बन्धी दाबी बनाइएको छैन।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.139** रोजिएको संस्कृतमा viharişyante (“विहार गर्नेछन्”) नै छ। त्यसलाई अनुमानले अर्को शब्दमा फेरिएको छैन। niścintya यहाँ “चिन्तनातीत” हो, दैनिक चिन्ताबाट ढुक्क हुनु मात्र होइन।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.147** अभावत्वलाई कुनै स्थापित भावरूप नहुनु भन्ने अर्थमा राखिएको छ। पुण्य/पूर्ण/ऊन/क्षेत्रको शब्दखेल यथासम्भव जोगाइएको छ। लगत्तैको प्रश्न–उत्तरले यो क्षेत्र अचिन्त्य हो भनी स्पष्ट गर्छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.155** sarvaśabda लाई “सबै भन्ने शब्द” पढिएको छ; “हरेक शब्द” भन्ने अर्को सम्भावित अर्थलाई मूल अनुवादमा मिसाइएको छैन। pratibhāti यहाँ प्रतिभामा स्फुरित हुनु हो, भौतिक प्रकाश देखिनु मात्र होइन।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.158** गोकिलक गाई बाँध्ने किला हो। bālavedha लाई ठूलो लक्ष्यपछि सूक्ष्म लक्ष्यको प्रसङ्गअनुसार रौँ भेद्नु भनी पढिएको छ। मूल संस्कृतको bāla हिज्जे फेरिएको छैन।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.160** na viśvasati लाई “भर नपर्नु” पढिएको छ। यसलाई समाधि प्राप्त गर्न नसकेको भन्ने अर्थमा चुपचाप बदलिएको छैन। लगत्तैको प्रश्न–उत्तरले समाधि वस्तुका रूपमा उपलब्ध नहुनु स्पष्ट गर्छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.166** मूलको आत्मस्थान र आत्मधातुलाई अनात्म भनेर फेरिएको छैन। लगत्तैका अस्थिति, अनुत्पाद र अद्वयका कथनसँगै यी पदहरू पढ्नुपर्छ; स्थायी आत्मा स्थापित गर्ने अर्थमा होइन।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.167** निःसमुदाचारधातु यहाँ विचारगत प्रवृत्ति/समुदाचारबाट रहित धातु हो। धातुहरूको सम्पूर्ण पुनरुक्त शृङ्खला सुरक्षित छ। आत्मधातुको उल्लेखलाई स्थायी आत्मवादमा बदलिएको छैन।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.169** “कुनै धर्म नजान्नु” यहाँ वस्तु बनाएर नसमात्ने बुद्धज्ञानको प्रसङ्ग हो, सामान्य अज्ञान होइन। गुण/अगुणद्वारा संस्कृत नहुनु र उत्पत्तिसम्बन्धी सबै दोहोरा निषेध राखिएका छन्। संस्कृत भनेको संयोजित/निर्मित हो, भाषा होइन। असमसमको अर्थ अतुलनीयसँग सम हो।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.171** अकुप्यमा अचल र सिक्काको प्रसङ्गमा खरा/सक्कली भन्ने शब्दखेल छ। अनाहत कार्षापणलाई छाप नमारिएको सिक्का भनी पढिएको छ। ज्ञानको अकृतकतालाई सिक्काको उक्त उपमाले स्पष्ट गर्छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.173** यहाँ राग, द्वेष र मोह “क्षीण नभएका” भन्ने आश्चर्यजनक कथनलाई स्रोतअनुसार राखिएको छ। त्यसको आधार लगत्तै “अक्षय क्षीण हुँदैन” भनिएको छ। यो अनुपलब्धिको प्रसङ्ग हो; राग, द्वेष वा मोह बढाउने व्यवहारिक निर्देशन होइन। प्रकाशकका १७३–१७५ एउटै वाक्य भएकाले संयुक्त अनुवाद छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.179** “… ” चिह्नले संस्कृतको yāvat (“…सम्म”) ले सङ्क्षेप गरेको पुनरुक्ति जनाउँछ। अनुवादकले अंश गुपचुप छोडेको होइन। यही चलन पछिका दोहोरिने वर्णन र अभ्याससूचीहरूमा पनि छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.184** आकार, लक्षण र सङ्केतले संस्कृत ākāra, liṅga र nimitta जनाउँछन्। यहाँ liṅga पहिचानको चिह्न हो, स्त्री/पुरुष लिङ्ग होइन। प्रकाशकका १८४–१८५ एउटै वाक्य भएकाले संयुक्त अनुवाद छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.187** प्रकाशकका १८७–१८८ एउटै वाक्य भएकाले संयुक्त अनुवाद छ। स्रोतको anupannā लाई बारम्बार आएको anutpannā (“अनुत्पन्न”) कै अर्थमा पढिएको छ। संस्कृत शब्द चुपचाप फेरिएको छैन।

सम्पादकीय टिप्पणी · **ap1.190** “सुन्नुपर्छ…सत्कार गर्नुपर्छ” संस्कृत śrotavyā yāvat satkartavyā को सङ्क्षेप हो। यसले १८९ मा पूरै दिइएको श्रवण, लेखन, धारणा, अध्ययन, भावना र पूजासम्मको अभ्याससूची सम्झाउँछ।

सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.205 अशिक्षाको योगले शिक्षा लिनु भन्ने विरोधाभास स्रोतकै हो। यसलाई अभ्यास नै छोड्नु भन्ने व्यावहारिक निर्देशनमा बदलिएको छैन। लामो वाक्य पढ्न सजिलो बनाउन दुक्र्याइएको छ र एउटै मुख्य निर्देशनको सम्बन्ध स्पष्ट गरिएको छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.212 एकान्त, असंसर्ग, निमित्तमा मनसिकार नगर्नु, पर्लेंटी, एक तथागत र सबै धर्मको अनुपलब्धिद्वारा मनसिकार, नाम र दिशा—सम्पूर्ण अभ्यासक्रम राखिएको छ। स्रोतमा नभएको कुनै विशेष बुद्धको नाम वा अतिरिक्त अनुष्ठान थपिएको छैन।

सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.219 क्षान्ति यहाँ उपदेशको स्थिर स्वीकार हो, पीडा सहनु मात्र होइन। असामान्य dhanvāyitatva/kāṅkṣāyitatva लाई खिन्नता/अलमल र शङ्काको अर्थमा पढिएको छ। मूल संस्कृत जस्ताको तस्तै छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.221 यहाँको निषेधको आधार सबै धर्मको अनुत्पाद हो। यसलाई व्यवहारमा अभ्यास वा प्रत्ययको कुनै अर्थ छैन भन्ने दाबी बनाइएको छैन; यही पाठले स्पष्ट अभ्यासनिर्देशन पनि दिन्छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.230 मूलका “आत्मधारणा नष्ट नगर”, “दृष्टिका रचना पार नगर” जस्ता वचन जस्ताको तस्तै अर्थमा राखिएका छन्। प्रसङ्ग वस्तु बनाएर नसमात्नु हो: नष्ट गर्न छुट्टै आत्मा, पार गर्न ठोस दृष्टिवस्तु वा समात्न बुद्धगुण स्थापित नगर्नु। यो हानिकारक दृष्टि जोगाउने वा अभ्यास छोड्ने निर्देशन होइन। द्वय र अद्वय दुवैलाई आलम्बन नबनाउने निषेध पनि पूरा छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.235 यहाँ स्रोतका २३४ मा निःसरणयुक्त र २३५ मा निःसरणरहित दुवै विपरीत कथन छन्। दुवै सुरक्षित छन्; एउटा हटाएर अर्कोमा मिलाइएको छैन। शब्दहरूले बताएको वा शब्दातीत ठानेको कुनै निश्चित स्वभाव स्थापित नहुने तर्कसँगै पढ्नुपर्छ।

सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.238 मुद्रा यहाँ उपदेश/स्वीकृतिको मोहर हो; हातको अनुष्ठानिक मुद्रा थपिएको होइन। मार्गभेदका स्रोतवचन सुरक्षित छन्, अहिलेका धार्मिक समुदायहरूको सम्पादकीय श्रेणीकरण गरिएको छैन।

सम्पादकीय टिप्पणी · ap1.246 अन्तिम “परमार्थमा” भन्ने सीमा सुरक्षित छ। “देशना नगर्ने” भन्ने कथन अनुपलब्धिको तर्कभित्र छ; यसले अघिका स्पष्ट अध्ययन, देशना र संरक्षणका निर्देशन हटाउँदैन।

Nepali and Hindi were independently drafted directly from all 248 Sanskrit source units, not through the published English. These AI-assisted drafts await human editorial and specialist review. Sanskrit reading and translation decisions are documented separately; no expert approval is claimed.

The Sanskrit source is the complete manuscript-based appendix published by 84000, not the incomplete GRETIL first-half transcription and not a reconstruction of a lost text. Its 248 units, including homage and colophon, are retained exactly in Roman script with mechanical Devanagari display. The title “Seven Hundred Lines” describes the traditional measure, not a claim that the reader has 700 paragraphs.

The English translates the Tibetan recension and can differ from the surviving Sanskrit. Corresponding meaning groups are aligned without rewriting either witness. The English-only Tibetan translators’ colophon has no Sanskrit equivalent and appears only when English is selected.

Modern English, introduction, notes, bibliography, glossary and modern Sanskrit editorial material retain 84000’s CC BY-NC-ND 4.0 license. The independently translated underlying ancient Sanskrit scripture is public domain; the modern publisher’s protected prose has not been translated into Nepali or Hindi. No affiliation with or endorsement by 84000 is implied.

Section headings and alignment groups are dharma.media navigation aids, not source chapter divisions. Sanskrit negations, paradoxes and technical expressions are preserved; explanatory glosses do not turn nonapprehension into ordinary ignorance or the rejection of ethical practice.

Licenses and permitted reuse

Project teaching content: Copyright © 2026 dharma.media, only for project contributions in which copyright is held. To the extent dharma.media holds copyright or related rights in project-authored editorial contributions and any included Nepali/Hindi drafts, captions, alignment annotations or illustrations, those contributions are offered under their identified edition licenses; the default for independent project editorial contributions is CC BY-NC 4.0. Any ShareAlike exception is expressly identified below. Credit dharma.media, identify the edition and changes, and preserve all supplied source, copyright, license and disclaimer

notices. No exclusive rights are claimed in ancient teachings, public-domain material, facts or AI output to the extent it is not legally protectable. CC BY-NC 4.0 legal code.

Software and collections: MIT applies to the website software, not all contents of this PDF. This PDF is a collection whose texts, fonts and optional illustrations retain their separate licenses; it is not an unrestricted MIT or CC0 work. Project license-page deployment URL: https://dharma.media/licenses.html. Canonical upstream license links here remain available independently of that project deployment.

Fonts embedded in this PDF: Noto Serif Devanagari Regular and Medium carry Copyright 2019 Google Inc. All Rights Reserved. Noto Serif Regular and Bold carry Copyright 2015-2021 Google LLC. All Rights Reserved. The preserved upstream static-font notice is Copyright 2018 The Noto Project Authors (github.com/googlei18n/noto-fonts). The four standard embedded font files are licensed under the SIL Open Font License 1.1 (OFL-1.1). The website's separate variable font carries Copyright 2022 The Noto Project Authors (https://github.com/notofonts/devanagari). Upstream notices are retained in the project's assets/fonts directory. Noto Serif Tibetan, when present in publisher notes, carries Copyright 2022 The Noto Project Authors (https://github.com/notofonts/tibetan). Dharma CJK Notes is a renamed, regular-weight subset of Noto Serif SC, Copyright 2012 Google Inc. All Rights Reserved.; original font binary notice (c) 2017-2024 Adobe (http://www.adobe.com/). These additional fonts also use SIL OFL 1.1; their original notices and modification record are retained in assets/fonts/FONT-NOTICES.md. Font embedding does not place this document's text under the OFL. https://openfontlicense.org/open-font-license-official-text/.

No endorsement: No affiliation or endorsement by source authors, translators, publishers, or font providers is implied. AI drafts have not been validated by a language expert; AI illustrations are interpretations, not historical records.

Dharma · A curated reading library · Seven Hundred Lines
Prepared for quiet reading, study, and free distribution.